५८
सांख्यतत्त्व कौमुदी
प० सं० १-२२

सांख्यतत्वकौमुदी

1

सां॰ कौ॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां नमामः अजा ये तां जुषमा
णां भजंते जहत्येनां भुक्तभोगां नुमस्तान् १ कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्मै चासुरये पञ्चशिखाय
तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः २ इह खलु प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिता अवधेयवचनो भवति
प्रेक्षावताम् अप्रतिपित्सितं तु प्रतिपादयन्नायं लौकिको नापरीक्षक इति प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्षणीयः
स चैषां प्रतिपित्सितोऽर्थो यो ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थाय कल्पते इति प्रारिप्सितशास्त्रविषयज्ञानस्य
परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात्तद्विषयजिज्ञासामवतारयति दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघात
के हेतौ दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् १ एवं हि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत यदि दुःखं नाम जगति
न स्यात् सद्वा न जिहासितं जिहासितं वाशक्यसमुच्छेदम् अशक्यसमुच्छेदता च दुःखस्य नित्यत्वा
त् तदुच्छेदोपायापरिज्ञानाद्वा शक्यसमुच्छेदत्वेऽपि वा शास्त्रविषयज्ञानस्यानुपायत्वाद्वा सुकरस्योपा
यान्तरस्य सद्भावाद्वा तत्र न तावत् दुःखं नास्ति नाप्यजिहासितमित्युक्तं दुःखत्रयाभिघातादिति दुःखानां
त्रयं दुःखत्रयं तत्खल्वाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं चाधिदैविकं तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं च शारीरं वातपित्त राम॰
श्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबंधनम् १

द्विदेविकं चे॰=२

हवरिष्ठाः मानसस्याभिमानस्य स्वप्रतीकान्तापमन्तोन्तर्ह्रीणान्यत्रोन्तनर्त्तिशेषनवत्वालंकान्तरि विषयसा॰
सा. को. सिद्धपापर्द्धकरः एवमाशिमौनिकस्याधिदुःखस्यनेति सास्त्राभ्यामसङ्गमलनानिलनापस्यानाथ्या
२ सनादिः प्रतीकाग्रहेनदीप्तकः नच्यापिदैविकस्याधिदुःखस्यनकिंसंदेशघधातुपयोगः सुकरः प्रतीका
यौँपायस्तिनन्धिगकरोति नेविदुःनः एकान्तात्यन्ततो भावात एकान्तोदुःखनिवृत्तेरयप्रभावः अन्नं
नोदुःखस्यनिवृत्तस्यनरनत्पादः तयोरेकान्तात्यन्तयोरभावः एकान्तात्यंतत इतिषष्ठीद्विवचनस्याने
सार्वविभक्तिकस्तसिः एतदुक्तं भवति यथाविधिपरमायनक्षणिनीनीति सामान्योपायसंसाधुपयोगो
2 विनयस्वस्थ्याभ्यासिकादिदुःखस्यनिवृत्तेरदर्शनात् अनेकान्तिकत्वम् निवृत्तस्यपुनरुत्पत्तिदर्शनादत्य
न्तिकत्वमिति यतः दृष्टे तोधैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरहेतुरुपायस्तिनापार्थोजिज्ञासेति चेत्
यद्यपि दुःखसंसंभवतन्वासिनरुपघ्नतोमंगलं एवेति दुक्तं सामान्यसाधनंसत्कीर्तनम स्मृतेरनन्मा
सदृष्टपायो वैदिकस्तस्यांतिर्मादिः सदृष्टवत्रयोधनः कर्मकलापस्तत्रापवर्गकामनमन्त्रनवाप २
नैष्ठिकत्रयपनेद्विस्वर्गकामोयजेतेति स्वर्गस्त्वयन्नदुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्तमनन्तरम् अभिलाषोपनीतं
चतत्पदंस्वः पदास्पदमिति दुःखविरोधी सुखविशेषः स्वर्गः सचसत्वमतएवमसत्त्वयानमयदेहनिदुः

सर्वे चेदमन्त्रयो पापसाधनत्वाद्धा अप्रसिद्धं वा शोभापसाधनं च तुः लिङ्गेन ज्ञापितो विधिः कर्मापि देवविकं च न
ज्ञापितो विधिः मानयपगृह्यमाण त्रिसर्गीरूपस्या वर्तनिमित्तम् ज्ञापितो विधिः पञ्चानां ददास विधानपकप्रहाणा
देपानिवत्यनम तदेवन्मामानां वेदनीयमद्वः अंत्तरत्नः पवित्रानमभेदेनपाकानेयमानत्यानम् नदेनता
पञ्चपणानः करणन्त वर्तिनाप्रतिकूलतया चेन्नन पाकेरपि संचन्धो मिथ्यानः पनावतामप्रतिकूलवेदनी
यत्वं निहाधाहेतरूकः यद्यपि स्मृतिकृथानेदं शंतत्र यापितः दमिथ्याः पाकाः कर्मभिन्नपरिहाणपणाद
पिम्पते नपावेणपवं तद्दण्यानके हेतानिपति न स्पृः न्यायगसापयानकाभदपयानकः उपसर्जनस्या
पित्रास्त्रांतनिवृत्तस्य तस्यापरामर्शः यपयात कस्र्यहेतः पादप्रपतिरणपोनानयमतिपापदत्यर्थः ग्रन्था
तूने हदहरणपर्थाचे विति ग्रपमर्थः शब्दतुः हपवपत्निशस्तिं च तद्वचनातिहासमनवचनकेतनः भवन
चनक्यमहानंदस्थांचपणस्यगानाउपापचनकेत्तं नपापत्रयेतावतांभिनासानशकाहसेवो
पापपनतुके दनपरकरपविपमानताननानस्तानस्यनोनेकजन्माभ्यासपरंपरायासहाप्यनया
तिरस्करत्नात नपावलौकिकानामाभाणकः अर्थकेनमपुर्भिरनतिम धर्मवंतन्नतेन शृहस्याच
स्वांसिद्धोवेतिविधानयत्नमावेदन स्वविरोपायाः शानपाः पवीरद्वः लपवीकाराय इरुकतामिषज्ञांवे

परार्थ्येनात्मा परो ज्ञायते इति ज्ञानक्रमेणाभिधानं एतदुक्तं भवति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यो व्यक्ता
सां.कौ. दीन्विवेकेन श्रुत्वा शास्त्रयुक्त्या व्यवस्थाप्य दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारासेविताद्भावनामयाद्विज्ञाना
४ दिति तथा च वक्ष्यति एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्प
द्यते ज्ञानमिति २ तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारंभमुपपाद्य शास्त्रप्रतिपाद्यमर्थं संक्षेपतः श्रोतृबुद्धिसमवधाना
य संक्षेपतः प्रतिजानीते मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विका
रो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ३ संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चित्प्रकृ
3 तिविकृतिरेव कश्चिद्विकृतिरेव कश्चिदनुभयरूपः तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिः
सां४ प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था साऽविकृतिः प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम्
मूलेति मूलं चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलम् न त्वस्या मूलान्तरमस्ति अनवस्था
म ३ प्रसंगात् न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यश्चेत्यत उक्तं महदा
द्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त तथाहि महत्तत्त्वमहं श्री
कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः एवमहंकारतत्त्वं तन्मात्राणां चेन्द्रियाणां च प्रकृतिर्विकृतिश्च म
च

केणानवद्यतयाधनेन तन्मोनैकेन त्यक्षमतान्यमानस्तु: परेणानेकं निहितं गरायां विधानेनेघतेणो
विशंति तथा कर्मणा मन्तुमपयोनिषेदु: प्रजानन्तोऽपि तामीहमाना: तथाप्येकमपि योसनेमिषयाः
परं कर्मणोऽमतन्यमानश्रुतिरिति नैरन्तर्यं मन्यते प्रमाह तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्
तस्माद्दानुश्रविकाद् दुःखोपघातकोपायादेशोमपानादेरविशुद्धादनिममतानि साधकफलाद्विपरीतोऽविशु
द्धोऽहिंसादिसंकरामावात् नित्यनिरतिशयफलोऽसकृदावृत्तिश्रुतेः न च कार्यत्वेनानित्यता फल
स्येति वाच्यं भावकार्यस्य नित्यत्वात् दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्यस्यापि नित्यत्वात् न च दुःखांतरोत्पादः
कारणाभावात्तेन कार्याभावात् विवेकज्ञानोपजनन पर्यवसानाच्च कारणप्रवृत्तेः एतच्चोपरिष्टादुप
३५ पादयिष्यते अतएव सत्यपि दृष्टवदानुश्रविकाद् दुःखोपघातकाद्धेतोर्विपरीतः सत्वपुरुषान्यताख्यात्युपा
यो दुःखोपघातको हेतुः अत एव श्रेयान् प्रशस्यतरः आनुश्रविको हि वेदविहितत्वान्मात्रया दु:
खोपघातकत्वाच्च प्रशस्यः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरपि प्रशस्या तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्वपुरुषान्य
ताख्यातिः श्रेयानतः पुनरेषोत्पत्तिरित्यत आह व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति व्यक्तं चाव्यक्तं च ज्ञश्च
व्यक्ताव्यक्तज्ञास्तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानम् व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानं तयो:

मितिश्च रसालोकायतिकेनानुमितिपक्षं हि ह्येतो विषयं सौगतादृश्यं च प्रतिपादयेन न चक्षुषा ज्ञानगता

सा. को. ज्ञानानन्तरं हेत्विषये वा: प्रत्यक्षाप्रत्यक्षे कृत्यभावे नानुमितिप्रसंगः नानुमितेनानुगामिनान्तर प्रमाणम् अन

६ ५२ व्याप्तिज्ञानं तस्य यत्किंचिद्विषयकं विशेष्यप्रसिद्धिर्व्यवस्थापनेन यथा वचनेन नयापि लावद्धिरुन्ततवरूपेष

न. नरेनेनाशानाद्यः परामृष्टपक्षतिर्नोमिप्राप्यमेवाह च नभेदाल्लिङ्गात् अनुमानम् आत्मकामेनाप्यनुमा

नंशमात्रमनुमेयम् न च प्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानं प्रमाणान्तरं लक्षणीयम् न चापि सामान्यलक्षणाद्

धूमं विना हि लोपलक्षणात्स्यान्मानसमानतावह्निर्न यतः तत्र लिङ्गं लिङ्गिन इदं कमिति लिङ्गं व्याप्यमलि

4 ङ्गव्यापकम् यं किं न समानोपनीतापायिनिरावकरणेन च सद्भावप्रतिवद्धं आपाद्य न पतितवद्दंनतया

पकम् लिङ्गलिङ्गिग्रहणेन विषयताविनाविषयत्वं प्रमाणपक्षलक्षणपति धूमादिलिङ्गं प्रवक्ष्यादिलिङ्गम

कः इति यः प्रमाणपक्षस्यैकम् लिङ्गपरामर्शः वस्तुनो यम् तेन लिङ्गमप्यालीति पक्षधर्मतापक्षनमपि

लिङ्गं भवति तत्र व्याप्यव्यापकपक्षधर्मतात्तानपूर्वकमनुमानमिति अनुमानसामान्यलक्षणम् अन

मानविशेषसंख्यानाय त्रिविधमनुमानमिति तदिति तत्सामान्यतो ६

दृष्टं विशेषतस्त्रिविधम् पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेति तत्र पक्षधर्मताविशिष्टमनुमानं

प्रति निवर्तते इति विषयमिन्द्रियम् वृत्तिभ्रमोऽस्मिन्त्वैः अर्थानां निवृत्तिसंविधः न सिद्धः यथा स्मापलहारिन
तुस्वैः अथावतारयथानुद्दिश्यापोतेनानम् उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सम्बन्धे इत्यमेभिमवे
सतिषः स्वन्नस्मर्द्देवन्सो अवतारयति वृत्तिनिश्चयनानमितिचात्मायते इदं नत्ममाणम् अनेनपक्षेण
नाणकेरनग्रहस्तम् लसमानोपः बुद्धिरनेन्द्रियस्कृतनारचेतनमितितदी यो यव क्षेपाण्यचेतनोऽचता
द्विवत् पर्वेन्द्रियहितनसस्वभावात्योनिर्णयिताममेदार्थचेतना: ७ रूपलत्स्वादायतनबुधक्षे चेतनः सा
स्त्रेबुद्धिः नत्ववर्तिनाचानस्पृशादितानद्यतिविविक्तिनलवस्थायापदानानाहत्वाद्रिमानितभवतीति चेतनेन
यद्यपेति विवस्थायापत्माचाचेतनाविद्रुहित्वरुमवसायश्चतनायमवलीभिः नवावयवानितस्मान्नर्ये
णारचेतनेचेतन बहिर्लिङ्गिनाम्नगणाकतेन्यवतयाकतेनयमवस्यदानीनइति अथाप्यवसायगृहीतनंशयायं ६
यत्वहिनहि संघापक्षानवृक्षितनग्रहणेनानिमित्तनहूपलात निश्चयोय्यवसायइति च नार्थानरम् विष
५३ यग्रहणेनासहिष्णवं निमर्षणयाकरोतिमतिग्रहणेनचेन्द्रियार्थसन्निकर्षसूचनार्द्दनमानस्मताद्य
प्रमा स्प्राणकृताभवेति तदेतेप्रमानासमानजातीयस्यवक्षेदक्लानान्नितिविषयायावसायइति हसंस्प्रसि
लक्षणम् लक्षणांतरातिवैशेषिकानामनभ्युपितानिचनहूषितानिविस्तरभयादिति नानुमानंप्रमाण

सां. कौ.
१
स्त्रविः पुरुषस्य वल्लवाणस्य सामान्यस्य दृष्टान्तः मन्त्रमानमितस्थ्यः पठं चैतत्स्याभिमताय भुक्तिरूपानामपर्यंतीका
कार्यं तु मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि नेहांके विलाभप्रवृत्तिग्रयोजनकृदृश्यत्वमाणमपनंतरं प्रयोजनहेतुप्रवृत्तिहेतुक
तानानुमानहृदंकत्वाद्व्यांध्यंत्वं पश्यहरणस्य स्यांध्यंस्वं पञ्चानमहेकापितस्तस्यास्यांष्यपमायकत्वात्न
मानहृदंकत्वमितमनुक्रमाणेन तांशब्देनत्वमिति आगमश्रुतिरागमवचनं निति आगमवचनमिति तत्वमिति दृशः
पदेषिष्ठंत्वलवाणस्य आगमाप्रमाणकेतिपावत आगमवाचोस्य तिस्येतिआगमस्य तिःश्रुतिर्वाक्यवनिनेवा
क्यांप्रमानमत्त्वस्यतःप्रमाणमप्रत्यक्षेह्येवमेदृष्टावाक्यजनितमेवनप्रत्यक्षत्वरोपांशंकाविनिर्णंकेश्वकेभवति
एवंचेदृष्टमत्तस्मृतीतिहासप्रमाणावाक्यजनितमपिशब्दांतकेऽपि आदिविद्वद्भिश्च कल्पादौ कल्पांतराधीतश्रु
तिस्मरणसंभवः सुप्तप्रबुद्धस्येव ह्यस्तनानामर्थानां परेद्युः नयथावावदपौरुषेयवचोःसंवादेन
गवानर्षेर्गोपवर्धादेशमहाकल्पवर्तिजन्मस्मरणमत्र वाच्यं दृश्यते महाकल्पे युविपरिवर्तनेमाने नम
येन्मादिसंदर्भेण आगमग्रहणेनवाच्यत्वात्पाकृतमिति निरूपयत्कसमावमोचकारणेनामात्रागमाभासाःपरि
हृताभवंति पृथक्त्वं चैतेषां विगानात् विछिन्नमूलत्वात्प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानाच्च कैश्चिदेवम्लेच्छा ७
दिभिःपुरुषापसदैःपशुप्रायैःपरिग्रहाद्धेतुत्वम् नशब्देनानुमानानवच्छिद्यते वाक्यार्थोहि प्रमे

पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् इत्येतरभेदस्य जलादिषु
सत्त्वस्य प्रतिषेधेन तत्रानुसंगाद्भूतले परिशिष्यमाणो सेत्र
स्यादिति

नन्वन्वयी नव्य अन्वयमुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम्
नत्वावीतं केवलव्यतिरेकिणो नत्वविशिष्टः केवलव्यतिरेकि वीतः कश्चिद्विषयोऽन्वयव्याप्त्यावगम्यमानस्य एव क्षेत्र यथा
दुःखत्वप्रतिषेधेन व्यापकं यत्र विशेष्यमाणो तत्र प्रमाणं विशेषप्रति प्रसक्तान्वयव्यतिरेकिणः उदाह
रणमग्रेऽभिधास्यते इति वीतं च द्वेधा पूर्ववत् सामान्यतो दृष्टं च तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयकं
यत्तत्पूर्ववत् पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणं सामान्यमिति यावत् तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्व
वत् यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते इति तस्य वह्नित्वसामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निवि
शेषो दृष्टो रसवत्यां अपरं च वीतं सामान्यतो दृष्टमदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयकमनुमानमपूर्वमिन्द्रि
यविषयमनुमानम् यथेन्द्रियविषयं रूपादिज्ञानानां क्रियात्वेन करणवत्त्वमनुमीयते यद्यपि च करणत्वसामा
न्यस्य छिदादौ वास्यादि स्वलक्षणमुपलब्धं तथापि यज्जातीयं रूपादिज्ञाने करणमनुमीयते तज्जातीयं
यस्य करणस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण इन्द्रियत्वजातीयं हि तत्करणं न चेन्द्रियत्वस्य सामान्यस्य
स्वलक्षणं इन्द्रियं प्रत्यक्षगोचरोऽर्वाग्दृशाम् यथा तु वह्नित्वसामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निः सोऽयं पूर्ववतः सामा
न्यतोदृष्टादपि वीतात् विशेषः अत्र दृष्टं दृष्टं सामान्यतो दृष्टमिति सामान्यस्य समासार्थे विभक्तिक

व्याप्तिग्रहस्य तथा च सतो ग्रहाभावदशायां नैव लिङ्गेन न च दृष्टान्तदर्शनस्य तत्त्वमानमेव न चैवं सम्बन्धविस्मृते
व्या. को. न ग्रहाभावः शाकोपदृष्टान्तप्रत्येतव्यः ग्रहाभावे न हेतुः स्या[illegible]त्. न च ग्रहाभावेन बाधनं
५ मपदृष्टेन येन सत्तमेवान प्रत्यक्षमानमात्रं नन्न च दृष्टं स्यात् प्रत्येतत् न चादृष्टेन सम्यग्ग्रहासत्वेन न सत्व
मात्रं विरुद्धातो ग्रहे सत्त्वं वा न तावत्प्रत्यक्षं च न सत्त्वसाक्षिविरोधो ग्रहासत्त्वेन भिन्नविषयत्वादेशा-
सामान्येन ग्रहे विशेषाभावेऽपि प्रामाणिकत्वं इति समानविषयत्वमविरोध इति चेत् प्रमाणानि भिन्नस्य
ग्रहे सत्त्वस्य प्रामाणिकत्वं यावत्पर्याप्तिके न ग्रहे सत्त्वेन प्रतिदेशापेक्षणात् नापि प्रमाणानि भिन्नतो ग्रहाभावः प्रा-
6 माणिकत्वस्य ग्रहे सत्त्वं प्रतिविपन्नसत्त्वमपि प्रतिदेशं संप्रामाणिकत्वं नावधेनेन सहैवेति युक्तम् ग्रहावच्छि-
न्नेन चैतन्याभावेन ग्रहे सत्त्वे विरुद्धत्वात् प्रतिविधाने न तत्सत्त्वमात्रं न तत्र न चोक्तदोषः स्यात् तस्मात् ग्रहाभा-
वेन सिद्धेन सत्तोपदृष्टिभेदेन मीयत इति युक्तम् एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विरोधापादनं विषय
भेदस्य पार्थक्यपत्ते विषयत्वमिति निरस्तं प्रत्यवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् उदाहरणं तत्र ति
वार्थापत्तेरनुमानेन्नर्थं वनीयानि तस्माच्च प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति निरस्तम् एतत्सम्भावितोऽपि प्रमाण ८
मेव न हि सत्त्वसापरिणामविशेषाकेवलत्वात् त्वाच्चेतस्वाभावेनानुमतिस्तत्त्वापरिमितो

येनानन्तर्भावितं येन न व्यलिंगं भवेत् न च वाक्यं वाक्यार्थं बोधयत्येव ग्रहणं अपेक्षते अभिनवक
विरचितस्य वाक्यस्य शाब्दबोधकत्वं स्यात् न च वाक्यार्थबोधकत्वादिति एवं प्रमाणान्तरानपेक्षत्वे शब्दस्य तर्हि
वाक्यलक्षणं शब्दप्रमाणं निप्रमाणं न उपमानादीनि प्रमितिकारणानि भिन्नानि चेत्तेनानुमानलक्षणे अप्र
माणं प्रमाणं भवतीति न चाहि उपमानं नाम व्याप्तिग्रहणं यागवत् यदतिव्याप्तं निनाद्यभीष्टानामप
व्याप्यत्वं गमकत्वं गवयशब्दो गोसदृशपदवाच्यत्वं कल्पितप्रमाणैः शब्दानुमानमेव यो हि गवयपदवाच्यत्वं प्रमाणैः शब्दोपमानमेव
तिद्धं तत्र गवयवाचकः शब्दो गोसादृश्ययोगात् यथाभिमतो गवयगोसदृशगवयवाचकः इति न
नमनुमानमेव यत्र गवयसादृश्यं गोसदृशगवयं तं मानं तत्र न च तद्विषयकतात्पर्यं ताता
व्यपदेशः ततः प्रमाणमनुमानं न च गोसदृशगवय गवयपदे भवेत्तत्र सामान्ययोग्यताभावात् तत्र
सादृश्यमुपमाने सामान्ययोगात्मकः सादृश्यप्रमाणेन गवयपितृवत्तथोपमानस्य प्रमेयं गवयपदशक्तिग्रहणम्
अतिभिन्नप्रमाणान्तरमुपमानमिति एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरम् न चाहि जीवतश्चैत्रस्य
गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिः भिन्नानुमानम् सा अनुमानमेव यत्र
व्याप्यकः सत्त्वे सत्यभावस्तत्र बहिर्व्यापकएकत्वाभ्युपगमनाद्यतीतिसहकारः सत्त्वादिति

तद्रूपमसतः सज्जायते एकस्य सतो विवर्त्तः कार्यजातं न वस्तु सदित्यपरे। अन्ये तु सतोऽसज्जायते इति सतः सज्जा
यत इति वृद्धाः तत्र पूर्वस्मिन्कल्पत्रये प्रधानं न सिद्ध्यति सुखदुःखमोहभेदवच्छब्दाद्यात्मकं हि जग
त्तत्कारणं प्रधानं त्वस्य सत्त्वरजस्तमःस्वभावकं तत्कल्पयति यदि पुनरसतः सज्जायेत असन्नि
रुपाख्यं कारणं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं कथं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः अथ एकस्य सतो विवर्त्तः शा
ब्दादिप्रपंचस्तथापि सतः सज्जायते इति न स्यात् न चास्याद्वयस्य प्रपंचात्मकत्वमपि त्वप्रपंचस्य प्र
पंचात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव येषामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सत एव कारणादसतो जन्म तेषा
मपि सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्न कार्यात्मकं कारणमिति न तत्र प्रधानसिद्धिः अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं ताव
त्सत्कार्यं प्रतिजानीते सत्कार्यम् कारणव्यापारात्प्रागिति शेषः तथा च न सिद्धसाधनं नैयायिकतन
यैरुद्भावनीयम् यद्यपि बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमंकुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्र
ध्वंसस्य कारणत्वमपि तु भावस्यैव बीजाद्यवयवस्य अभावात्तु भावो त्पत्तौ अभावस्य सर्वत्र सुलभत्वा
त्सर्वदा सर्वकार्योत्पादप्रसंगः इत्यादि न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामभिहितमस्माभिः प्रपंचप्रत्य
यश्चासति बाधके न शक्यो मिथ्येति वदितुमिति कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते तत्रेदं प्रतिज्ञाते १०

पतञ्जकं भवति न प्रमाणनिवृत्तिमात्राद्वस्त्वभावो भवति अतिप्रसंगात् तथाहि गृहाद्विनिर्गतो गृहस्थ
नमपश्यंस्तदभावं विनिश्चिनुयात् अपितु योग्यप्रमाणनिवृत्तेर्यदभावं विनिश्चिनोति न च प्रधानपु
ति३ रुषादीनामस्ति प्रमाणयोग्यतेति तन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रमाणाधिकारान्निश्चितं कतम
स्मात्पुनः कारणं प्रधानादीनामनुपलब्धिरित्यत आह सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्त
दुपलब्धेः महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ८ सौक्ष्म्याभावादेव तस्माद्यदभावे तेषामनुपल
ब्धिः कस्मान्न भवतीत्यत आह नाभावात् कुतः कार्यतस्तदुपलब्धेः नो हेतिप्रधानं प्रत्यक्षमस्ति पुरुषो
पलब्धौ न प्रमाणं किं त्वनुमानमित्युक्तं न परार्थत्वादिति इदं च प्रमाणं तथाहि प्रत्यक्षकार्यानुमानमपेो
ग्यतानुमानं तेन प्रत्यक्षकार्यत्वेन प्रमाणान्तराभावादिति न च प्रमाणं योग्यताभावात्
बमानमित्यभिप्रायः किं पुनस्तत्कार्यं यतः प्रधानानुमानमित्यत आह महदादि तच्च कार्यम्
एतच्च यथास्थानमकं न चोपादानोपत्यादि विषयेत्ते तस्य च कार्यस्य विवेकज्ञानोपयोगिनी सारूप्यवै
रूप्यमाह प्रकृतिसरूपं विरूपं च ८ असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् शक्तस्य शक्य
करणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ९ कार्यकारणमात्राश्रयमत्र सन्निवेशवादिनो विप्रतिपत्तयः केचि

देतत् अर्थं वह्निमत्त्वेन हेतुत्वेनेति यत्तु यत्कारणतावच्छेदकम् तत्किं स्वकार्यहेतुतानाश्रयत्वगम्येतेनेनतावच्छेदकत्व
सो·न्वे· नयात् यावत्स्वसमानाकारणतावच्छेदकमात्रं किं त्वकारणतावच्छेदकयावत्स्वावच्छिन्नाभावान्यानुपरोक्षेतावच्छेदकत्वे नदवच्छे
११ प्र२ दायाः स्वाग्यप्रकारकत्वे च तद्वत्वमप्रतियोगिकत्वेनावच्छेदकत्वं किं भेदप्रत्यक्षजनकतापनः किं चिदवच्छेदकत्वं जनकत्वे
नर्हेत्वमिति चेन्न हेतुभोगा किं विशेषः कार्यकत्वहेतुः तद्विशेषावच्छिन्नहेतुत्वेनाप्रत्यक्षविषयः स्वनिष्ठकार्यत्वमनं
वह्नित्वेन वा धूमवत्वेनावच्छिन्नत्वं यावत्स्वसमानाकारणतेति तत्स्वप्रकारकार्यत्वमित्यादि कारणतावच्छेदकार्यत्व
कारणतावच्छेदकत्वानन्तरवृत्तिकारणताविच्छिन्नकार्यत्वमवच्छेदकत्वमिति कश्चन तदभिन्नकार्यत्वमवच्छेदकत्वेन कार्यप्रकारक
रणविशेषसाधनादिप्रमाणानि तदवच्छेदकत्वाभिप्रेतेनं तच्च भिन्नानां इत्यर्थ घटाभिघटेनेनसाधर्म्येन यत्ति
8 यत्कारणतास्वरूपस्य तदर्थे धर्मः प्रमेयत्वप्रत्यक्षं नाम तस्मान्वर्थान्वयं स्वरूपतया सेनापादे यभावात्तदनर्थान्तरत्वेनत
पदयोः पदयोरर्थान्तरत्वेन घटोत्तेतरां तेनापादेयभावः तथा च तत्र पदयोः उपादानेनापादेयभावसत्त्वं तत्पदयो
रसमवायार्थान्तरत्वमिति तत्स्वसमानार्थान्तरत्वेन तत्पदयोः संयोगसमवायाभावात् अर्थान्तरत्वे हि संयोगादि हेतुत्व ११
घाकं स्वरूपयोः समानाधिकरणयसाहित्यवह्निरूपयोः नं चैवं संयोगसमवायोन स्यात् अर्थान्तरत्वमिति तत्स्वरूपत्वान्नभो
धेतेनभिघटेन स्वत्वकार्यान्तरत्वमद्रव्यत्वात् इदं यस्या घटित्वं प्रमेयत्वस्मात् स्वरूपत्वस्य कार्यान्तरत्वे स्वरूपत्वेन घटे

सत्कार्यमिति अत्रेदमाह असदकरणात् असच्चेत्कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं कर्तुं केनापि श
क्यम् न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यते सदसत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत् न धर्मासति धर्मि
णि न तथा धर्मः सत्त्वेन तु सत्त्वमेव न तथाऽचेतनासत्त्वम् अत्रैव हेत्वन्तरमाह नाचासत्त्वेन कथमसन्नसम्बन्धः त
स्मात्कारणव्यापारात्पूर्वं सिद्धत्वं ततः प्रागपि सदेव कार्यमिति कारणव्यापारादस्याभिव्यक्तिरवशिष्यते सत
तश्च सिद्धस्य तिलेषु तैलस्याभिव्यक्तिरवघातेन धान्येषु तण्डुलानां दोहनेन सौरभे
यीषु पयसः असतः करणे न निदर्शनं किञ्चिदस्ति न खल्वभिव्यज्यमानं वोत्पद्यमानं वा क्वचिदसद् दृ
ष्टं न खल्वसत्कारणव्यापारात्सदेव कार्यमित्याह उपादानग्रहणात् उपादानानि कारणानि ते
षां ग्रहणं कार्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत् एतदुक्तं भवति कार्येण सम्बद्धं कारणं
कार्यजनकं सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात्सदिति स्यादेतत् असम्बद्धमेव कस्मात्का
रणैः कार्यं कस्मान्न जन्यते तथा चासम्बद्धत्वाविशेषात् सर्वस्मात्सर्वं भवेदित्यत आह सर्वसम्भवाभावात् असम्बद्धस्य जन्यत्वे
सम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद्भवेत् न चैतदस्ति तस्मान्नासम्बद्धेनासम्बद्धं जन्यते अपि तु सम्बद्धं सम्बद्धेन जन्यते यथाहुः सांख्य
वृद्धाः असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति स्यादे

मस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वंति न तु
सां. कौ. शिबिकावहनम् मिलितास्तु शिबिकां वहंति एवं तंतवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अपि मिलिता आ
११ विर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यंति स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात्प्रागसन् सन्वा असंश्चेदा
मनर्थप्रसङ्गस्यादनम् अथ सन् कृतं तर्हि कारणव्यापारेण न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः आवि
र्भावे चाविर्भावांतरकल्पनेऽनवस्थाप्रसंगः तस्मादाविर्भूतपटभावास्तंतवः क्रियंते इति रिक्तं वचः
मैवम् अथ यासदुत्पद्यते तिष्ठते किं यदसदुत्पत्तिः सती असती वा सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः असती चेत्त
स्या अप्युत्पत्त्यंतरमित्यनवस्था अथोत्पत्तिः पटान्नार्थांतरमपि तु पट एवासौ तथापि हि पट इत्युक्तं भवति
२ पट उत्पत्तिरित्युक्तं भवति उत्पद्यत इति तस्य पटस्य उत्पद्यत इति न वाच्यम् पौनरुक्त्यात् विनश्यती
त्यपि न वाच्यम् विरोधात् तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा स्वसत्तासमवायो वा उभयथा
पि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि व्याप्रियंते एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्यु १२
पपन्नम् न च पटरूपेण कारकाणां संबंधः न ह्युत्पत्त्याक्रियानान्नक्रियासंबंधिता कारकाणाम्
मव्यापारकत्वाभावात् तस्मात्सत्कार्यमिति सिद्धं सत्कार्यम् ९ तदेवं प्रधानसाधनानुगुणं सत्कार्यमुप

कपालकपालद्वयकपालयोगद्रव्यकार्यानुवृत्तिविशेषः ततो हि पटलकपालसत्वद्रव्यकार्यावयवतिभेदाद्वि
कः नचनयानेनगद्रव्यकार्यममगद्रव्यकार्यान्तरं द्रव्यनेनसमारंभितं लेनमः परं इतिनानेनात्रणि
द्रव्याश्रयनानाद्रीनानि नदेगमभेदेरिदेनं लवणवनेननेनमंद्रव्यानभेदेनपरिणतः परः नतंत भेदार्थान्न
रपरः स्वात्मनिक्रियाविशेषद्वि अयवेदशा अर्थक्रियाभेदाश्रुनेकान्नितं कभेदमायणिनमद्देति
पकमिन्नेवनन्नहि पाषाणविशेषावतिरेकाभावाभावेभेषाममविशेषानयथा रूपेणामानिरूमशरीरेनि
विशमानानिनिरोधवंतिनिः संतिचाविर्भवंति नवरूपेणनतंद्रव्यान्नपणतेनप्रध्वंसंतेवा एवमेक
स्यामदः स्ववर्णतलताद्रव्यरूमदृष्योविशेषानिः संति आविर्भवन्न उत्पद्यंते रूपच्युतेनिविशामा
नात्मिशामवनेभाविनश्वरध्वंसंच्यते नपुनरमलाश्मारः सतंवानिरोधः यथाह भगवानरूपसद्दपाव
इति४ नः नाशनेतिविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः यथाहस्म संसारवयवेभ्यः संकोचविकाशिपोनभिन्नः
परं चर स्वरूपमाद्रेषाविमलरूपचर्णिरिम्पोनभिन्नाः परं चेदं तनतुपरइतिन्यायेदृशाः यथेदृकोविल
चा२ कार्यरूपनः नं एकंक्रियाभेदोभेदमापादयति पक्षस्याविनानार्थक्रियाभेददर्शनानवयवेकप
ववद्धिर्दाहकः प्रकाशकः पाचकश्चेति नाप्यर्थक्रियाभवस्यापनभेदहेतुः तेषामेवचयमस

अन्यथा क्षीणा सती नालमहंकारं जनयितुमिति स्थितिः एवमहंकारादिभिरपि स्वकार्यजनने ऽतिस

सा·कौ· र्वे स्वकार्ये प्रकृत्यापूरमपेक्षन्ते तेन प्रकृतिपरमपेक्षमाणं कारणमपि कार्योपजनने परतन्त्रं व्यक्तं वि

परीतमव्यक्तम् अव्यक्तात् अहेतुमन्नित्यं व्यापि निष्क्रियम् यद्यप्यव्यक्तस्यास्ति परिणामलक्षणा क्रिया

१२ तथापि परिस्पन्दो नास्तीति एकमनाश्रितमलिंगमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तम् ॥ १० ॥ एवं हेतुमत्त्वेन व्यक्ताव्य

क्तयोर्वैधर्म्यमुक्त्वा तयोः साधर्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्यमाह त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचे

तनं प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥ त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रि

गुणम् अनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं परामिमतमपास्तम् अविवेकि यथा प्रधानं न स्वतो विविच्य

20 ते एवं महदादयोऽपि न प्रधानाद्विविच्यन्ते तदात्मकत्वात् अथवा संभूयकारिता अविवेकिता न हि किंचि

देकं पर्याप्तं स्वकार्ये अपि तु संभूय न चैकस्माद्विविक्तेन स्वकार्यं संभूय इति ये त्वाहुर्विज्ञानमेव हर्षविषादशब्दाद्या

त्मकं न तु ततोऽन्यो ऽर्थस्तदात्मकोऽस्ति तान्प्रत्याह विषय इति विषयो ग्राह्यो विज्ञानाद्बहिरिति यावत् अत एव सा

मान्यं साधारणं घटादिवदनेकैः पुरुषैर्गृहीतमित्यर्थः विज्ञानाकारत्वे त्वसाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्तिरूपा १३

णां तेऽप्यसाधारणाः स्युः [illegible] नासाधारणत्वाद्विज्ञानस्य [illegible] न्यस्य प्रत्यक्षमप्यन्यस्य न स्यात्

तथा च विज्ञानं पदपदार्थपरेषामगृहीतेः परस्परस्य प्रत्यक्षत्वात् तथा ज्ञानरूपत्वात् सुखादीनामप्रत्यक्षत्वं स्यादित्यभिप्रायः

पापधपात्रसंनस्यपानेसत्पनीयत्वमहत्सामादर्शोपिनतिरिकल्तानेपपक्षेपिस्वात्कैचेह।पंनावत्वात्‌ हेतुसम
दनिस्वमव्याप्तिमन्निरूपमनेकमपर्स्थितलिंगम् साध्यपक्षपरतंत्रमव्याप्तं विपरीतमप्याकम् १० हेत्वाकार
णेनहेतुपक्षवृत्तिहेतुसमप्रतिपक्षहेत्वादि साध्यविनाभावित्वेनानिश्चितो विपक्षाव्यावृत्तिमान् अव्याप्तिमद्धेतुरित्यभि
नव्याप्तेनिकारणेनहेतुकार्यमाविशेषनकार्येलकारणम् नचयत्साध्यं यथानेचेवि पक्षीन्यआपकः
सत्क्रियपक्षीयस्वत् यथाहिंसासाध्ययत्पामध्यानेदेहेसन्नेनिरेकोचोपपन्नहेतुलिनेपक्षीय हेतुः प्राप्ते
रूपविशेषाणांचपरिसंर प्रविशेषण अनेकमतिषु हेतुष्वादीनांमन्येतान् पूर्वव्याप्तिपक्षेयताहिमे
हेत्वनेकमेव व्याप्तितलकारणमाप्तिनतुयादिकार्यम अप्येतपक्षधर्मश्चिह्नेद्रव्यत्वादिव्याप्तिव्याप्यत्वविभावः
यथेष्टहेतुनेतिलकारणम् लिंगप्रधानसाध्यत्वाचेनत्वादत्वःप्रधानस्यलिंगलपाणिसाहेतुसि
प्रधानेनननप्रधानस्यलिंगं गुणस्यलिंगमभेदपीतिभावः साध्यपक्षमिति यथाचनपरपक्षोत्पत्तिः
सूत्रयोनियतसंयोगइतिपावनप्रमाणिकहेतुकारणक्रिः संयोगानामसाध्यहेतुनेतदितिसाध्यमनस्यनपाति
प्रत्यासत्तिः परस्परसंयोगेने एवमयोगेन नन प्रधानस्यहेत्वादि क्रिः संयोगालाक्षणिकानाविप्रमन्न
मसंपरस्परसंयोगः प्रप्रभाषातनपरंतप्रगुण्यादिक्रियाकार्यहेतुकारणमयितर्कप्रकृतेप्रत्येतीयते

नान्प्रतिनियमामावेशेषणं नैयोमाचानः एवमनवस्थित्याखेवम् मावरूपताचैषामनुभवपिष्टप्रयास्त्रा
सां॰ टी॰ भावाभकत्वेनतु पास्पष्टाश्रवापत्तेरेकस्याव्यक्तिद्वैः भवापक्षिद्विमिति नियामकः स्वरूपमेवाभावस्यानाम्नकाप्रये
२१ ननमार प्रकाशमहत्तिनिपमार्थोः अन्नापिपथ्यापंस्यमेवरजः प्रवर्तकनाम्नवेत्रलक्षणसंप्रयते
पेन. यदि तमसप्रकाश्चरणानन्ति यमेतलमानियतंतत्कविदेव प्रवर्तयतीतिभवतितमानियमपर्यम
प्रयेननम्नकाशिकयामार अप्रमोत्मभिमवाश्रयननाभिपुनक्षनयम्य हृतिः क्रियामापचप्रमेकमि
पेनमाने अप्रमोत्माभिभवद्वत्तयः एवामश्वनमेनाप्येवथाङ्कदूतेनामारभिभवयेनेनयाहि मनेरस्त
सिद्धि मस्वीषुत्र प्रवयापाश्रमानमनोवृत्तिं प्रतिलभतेएवं रजः सत्वंतमसीअभिभूयचेष्टामपु एवं तमः सत्वरजा
सीप्रभिभूयपमरुतामिति अप्रमोत्मापुत्रयद्वत्तयः यथाप्यापायेयभावेननायमपैवारटनेनयापिपरयेन
21 यायम्याक्रियामतनयाश्रयः नयाहि सत्वंप्रवृत्तिनियमावाश्रिमाजसमतोः प्रकाशेनोपकारोनियमः
प्रकाशानियमावाश्रितप्रवृत्तानेनयोः तमः प्रकाशप्रवृत्तीआश्रितमानियमेनेनरयोरिति अप्रमोत्म
जननवृत्तयः अन्यानमोमयनजननयति जननंचप्रथिमामः सत्वजरणानामरूपारूपः अन्तपवनेहेत
मनेननांतसमहेतोरभावात नाप्यनियम्यनन्ते नांतरेतयाभावात अन्योन्यमिथुनवृत्तयः अन्योन्यम

स्यादिति भावः अचेतनमपि सर्वं च प्रधानं तु स्यादेतो व्यचेतना न वैनाधिकवचनेनं तु हेतिमत्वं प्रसव
धर्मि प्रसवहेतोर्धर्मः सेयमस्तीति प्रसवधर्मि प्रसवधर्मि निरूपणे व्यक्तं पीतः प्रसवधर्मकत्वानि यतो गमात्मा
नमुपसर्पति रूपपरिणामपरिणामानकृत्यादिदर्शिविकृत्यतेन्यक्तं तु नयच्छेति विरुद्धानि तत्र्यासथानग यथाव्य
क्तं तथा व्यक्तमपीमर्थः नाप्येवं पंमि तु रूपमाह तद्विपरीतस्तथा च पुमान् स्यादेतत अहेतुमत्वनित्य
त्वादिधर्मान्यथा पुंसस्तु हेतु तस्य च समनेकत्वं व्यक्तस्य धर्माम् तत्कथमुच्यते तद्विपरीतः पुमानिति तन
आह तथा च पुमानिति चकारो यार्थः यद्यपि हेतुमत्त्वादिधर्मात्तथापि त्रैगुण्यादि विपरीतः समर्थः
२६ ११ त्रिगुणमविवेकि नयः केगणाद्वयः किं तद्व्यक्ताव्यक्तमपि तथा प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाश
प्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः १२ गुणा इति परार्थाः सत्त्वं ल
घु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भः क्रमेण निर्दिष्टानि तत्र नानात्वेन हेतुना तं त्रयं प्रकाशप्रीत्याद्यात्मकतया स्वल
वेदितव्यम् एतदुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः अप्रीतिर्दुःखम प्रीत्यात्मको रजोगुणः
विषादो मोहो विषादात्मकस्तमोगुण इति तत्र यदुक्तं प्रीतिरेव सुखाभावादिति चेतनं दुःखमपि तत्र प्री
त्यभावादस्यादिति तान्यथा तस्य ग्रहणात् तेन तेन तत्र भावाभावात् तदेव चित्तभावः अन्यशब्दः स्वभाववचन

एवं देवतासंवेन बालमभावः प्रमाणं भवतः प्राह तस्मादंचाधिरूढं पचेन्द्रसमप्रामाणसमाधिरूढमिति तस्मादवी
सां. कौ. ता१२ नैवं तेन विशिष्टवकारेणापादवननः स्वापिप्रमाणहितमिति ६ स्यादेतत् यथा गगनकुसुमकूर्मरोमशवि
षाणादिषु प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं तदभावमवगमयति एवं प्रधानादिष्वपि ननु तथैतेषां सामान्यतो
५ दृष्टादिभ्यः सिद्धिरित्यत आह अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् सौक्ष्म्याद्व्यवधा
नादभिभवात्समानाभिहाराच्च ७ अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणां सिंहावलोकितन्यायेनानुषंजनी
यम् यथोत्पतन्विपतिपतत्री अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते सामीप्यादित्यत्रा
प्यतिरनुषंजनीयः यथा लोचनस्थमंजनमतिसामीप्यान्न दृश्यते इंद्रियघातो यथांधत्वबधिरत्वा
१२ दिः मनोऽनवस्थानात् यथा कामाद्युपहतमनाः स्फीतालोकवर्तिनमपीन्द्रियसन्निकृष्टमर्थं न प
श्यति सौक्ष्म्यात् यथेंद्रियसन्निकृष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमना अपि न पश्यति व्यवधानात्
यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति अभिभवात् यथाहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं ग्रहन
क्षत्रमंडलं न पश्यति समानाभिहारात् यथा तोयदविमुक्तानुदबिंदून् जलाशये न पश्यति चका ५
रेणानुक्तसमुच्चयार्थेनानुद्भवोऽपि संगृहीतः तद्यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्यादिरनुद्भवान्न दृश्यते

हिमवं एव भावाश्रनेति निपाङ्के: सत्त्वपतिणामभेदत्वं हि पक्षः इतिनाधि प्रमन्तत्त्वानवहस्तेति पयोपत्ता
भावाद्दूषं प्रमाणांनरसम्भवे यथाति तिसम्भव तत्पद्यात्वांशत्रेणत्वकप्रस्थावगमः स्यानमानमेव त्वा
गीत्वेतुणत्वपविनाश्चतेप्रतीतेस्तांशेत्रिणत्वेदिमत्वमवगमयतीति पद्धाहेवं कृत्वं प्रत्यास्माच्चमितिः
होतुर्देहाश्वेति शम् यथेहरवेश्पत्त्वः प्रतिवसतीति नतत्मात्मत्वनिर्दिष्टवत्कृतेननशंका मिक ना र
सामवत्कृत्वेतिस्वपक्षानाममः पणपत्तेरिति धप्रमाणमिति । एवं नानवपक्षात्मकत्वात्त्वत्वाणप्रमेय
मित्यशंप्रमाणानितत्त्विनानिनप्रमाके पुण्यियारिस्वहृपतः पार पोपत्त्वतो घाघात्मनापंयसुतण
रोहालिकेपिप्रमण्वतः प्रतिपथपेनेषूर्वेवननावानुमानेनप्रमादित्पनाद्दहाशेतिनद्दानादनाथपमं
नप्रयोजनेनधास्त्रमितिनिश्चयपिगममनेनस्यात्मादायम नत्त्वपत्वमाणायत्त्व प्रमर्थेनतद्वकप्रमाणेमानि
घृतमदर्पणयति मामानवनत्वहृष्टदेतोहियाणांप्रतीतिरनुमानात तस्मादपिवासिद्धंपथेतत्वमाम
नमानिश्चहम ९ तथाहुः सत्वसत्वंबाधितिनिष्ठि सामान्यतोदृष्टाद्यपवसायादेतोहिपाणांप्रधान
गृहपादीनांप्रतीतिस्थितिस्वायापतिद्धेश्यधवमायस्यधेः उपत्तत्वांसेननत पोघवननस्तपिदृष्ट्वा
मृतानिं मंगेश्तीतिरियेषुसामान्यतोदृष्टमेवप्रवर्तते तथात्वयत्रतन्नाहिमहत्वाणांप्रकर्मेस्वांश

सा॰कौ॰ २५

स्य विशेषणीभूताः । स्वेदोषं स्वरूपमस्याः पुरस्त्रिमेवं कुटुम्बिभ्यो मासे वर्तेषामेकस्मिन्नेकं नैनमाग्र

२ प्रदीपवद्बाह्येन्द्रियवृत्तिः स्वार्थेन तथा च वर्त्तितैलानलवद्विरोधिनोऽपि मिलिताः सहानेनैकप्र

काशनलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति यथा च वर्त्तितैलाग्निः परस्परविरोधिनः सत्त्वादयो गुणाः लक्षणकार्य

कारिणः एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथो विरुद्धान्यपि मिलित्वा कार्यं कुर्वन्ति [illegible]

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥

परस्परविरोधिनः सात्त्विकादयः शान्ता घोराश्च मूढाश्च [illegible] सूक्ष्माणि परस्परमभि

भाजामपि भावकाभावानामान्तराणां पञ्चकेनैव तद्रूपेण न स्थूलरूपेण बाह्येन्द्रियालोचनके

तिनकस्य हेतोः शान्तत्वं प्रति नियताः स्थूलरूपसमन्वितास्ते स्पर्शादिगुणा सूक्ष्माः कोऽतिनिकस्य हेतोः शान्ताः

प्रतिनियताः स्थूलरूपसमन्विताः नैवंविधा न सूक्ष्माः भवन्ति निकस्य हेतोः शान्तस्थितिकस्याः

स्थूलरूपसमन्विता न प्रत्याख्याताः भावाभावाः [illegible] स्थूलरूपाः सात्त्विकाः घोराः

राजसाः मूढास्तामसाः [illegible] शान्ता घोराश्च मूढाश्च तामसा अपि विषयाः

सूक्ष्माः पञ्च सूक्ष्मा अविशेषाः सहस्रप्रतानाः स्थूला घोराः शान्ता भवन्ति विशेषाः सात्त्विकाश्च ॥

तं॰ ५

हेतवः। अविनाभावेन वर्तितः इति कथयन्। च॥ स्वरूपे यथा भवति वाक्यमासः॥ यतो नास्ति धूमः॥ सर्वे सत्वं
द्रव्याणि नः॥ रत्नमोक्षे विद्यते न सत्वं न स्तोत्रामि धूमं नः॥ तस्य भ्रान्तिमिति धूमे ते सत्यं न रत्नशी ऽयमेव भवेत्॥ सत्त
रत्नमोक्षे धूमे नन्वस्य ऽयानेनैवाभावादिः॥ सूक्ष्मयोगो [illegible] पि योगेनैव नन्वस्य नेति॥ १४॥ प्रकाराप्रवृत्तिनिव
मार्गस्थानं तु कृतं चेत्ते इत्यंभूतलाः॥ कृतं नष्टस्थानं यानं सत्वं तत्र सुका साध्य सिद्ध सत्वं नन्वत्र नः
गृह्यते साधनं कर्मवत्तन्नः॥ अतीप्रवत्तस्य तनोति॥ १५॥ सत्वं मत्वलत्वं तु प्रकाशनं सिद्धं साध्यो वार्थः॥ तत्र का
योऽयं गमने हेतुः धर्मोऽलातचक्रं गोचरप्रतिबद्धं हेयतो ग्रहणं न तत्तं भवेन्निर्दिष्टं वा ऽयं कर्म विनिर्दिष्टम्
मनेनैव भवति। यथावादिनः॥ एवं कृतपाकानामपि पदत्वे हेतत्वं तत्र गृह्यते पक्षा निर्मूलितत्वमपि प्रका
यानम्मकत्वस्य तु सत्वं तमसी त्वयापि क्रियते न याथार्थ्यं प्रवृत्तिप्रसंगेनैव तु पादप्रमेयत्वं प्रका
शत्र कार्यस्य तत्कार्यं नस्यात् प्रपत्नेन कार्येते ऽतिदूरं प्रमत्त मूर्त्त प्राकृतं मनः तस्मादिह मनः कृतवत्
सिद्धिमनस्त्वेनाप्रत्ययः प्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धम्। न तत्तत्त्वे व लक्षणापत्तिः हेयगुणे वा तद्वतः ग्राह्यत्वं च का
वलम्यानन्तरं प्रवृत्तिप्रतिबंधकेन न कविरेव प्रवर्तते तत्त्वं तत्त्वेनाग्राह्यमानमनिर्यामकमन्यत्
मृ गृह्यते साधकेन मतमस्ति निष्प्रक्रमः। प्रमेयं कर्म वक्रमः संप्रवृत्तेः सत्वमेव तत्त्वज्ञानवत्तत्वनयचननपर

सिद्धं भवति ॥१४॥ स्यादेतत् व्यक्ताद्व्यक्तमुत्पद्यत इति कणभक्षाक्षचरणतनयाः परमाणवो हि व्यक्तास्तैरा-
सां॰ कौ॰ रभ्यते द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणं कार्यमारभ्यते पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिस्तस्मा-
२५ द्व्यक्ताद्व्यक्तस्य तद्गुणस्य चोत्पत्तेः कृतमदृष्टचरेणाव्यक्तेनेत्यत आह भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्ति-
तः प्रवृत्तेश्च कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥१५॥ भेदानां विशेषाणां महदादीनां भूपर्यन्ता-
नां कारणमस्त्यव्यक्तम् कुतः कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य कारणे सत्कार्यमिति
हि स्थितम् तथा च यथा कूर्मस्य शरीरे सन्त्येवाङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते इदं कूर्मशरीरमेतान्यस्याङ्गानीति
एवं निविशमानानि तस्मिन्नव्यक्तीभवन्तीति एवं कारणान्मृत्पिण्डात्कार्याणि घटमुकुटादीनि सन्त्येवाविर्भवन्ति विभ- हेमपिंडाद्वा
24 ज्यन्ते सन्त्येव च पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते सन्त्येव तन्मात्राण्यहंकारात् सन्त्ये-
वाहंकारः कारणान्महतः सन्त्येव च महान् परमाव्यक्तादिति सोऽयं कारणात्परमाव्यक्तात्साक्षात्पार-
म्पर्येणान्वितस्य विश्वस्य विभागः प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा घटमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति त- १६
त्कारणरूपमेवानभिव्यक्तं कार्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया
तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति तन्मात्राण्यहंकारं विशन्त्यहंकारमव्यक्तयन्ति एवमहंकारो महान्तमाविश-

द्रूपमन्यगानानि नानि नस्रूभाया अर्थः का यत्नकानिग यामहदादिलिङ्गं समन्नागतः [illegible] सरणोऽहदे

सां॰ कौ॰ मयि [illegible] कारणकार्य [illegible] निकाय [illegible] सम्बन्धं मेदानां प्रतिनियमः १७ अथ [illegible] प्रवृत्तिप्रका

१६ रमाह कारणानामसम्बन्धं प्रवृत्तेश्च युगपत् [illegible] परिणामिनः [illegible] लिङ्ग [illegible] वि

पर्ययाच्च १८ [illegible] परिणामिनः [illegible] भावकाद्धि ग

[illegible] न [illegible] पर [illegible] प्रतिनियमः

[illegible] प्रवृत्तेन [illegible] त्रिगुणत्व [illegible] युगपद्

[illegible] गुणानां [illegible] गुणप्रधानभाव [illegible] संभविनी न चैवं

२५ [illegible] एकभावात् [illegible] भावेन [illegible] गुणानाम

नेकरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् परिणामः [illegible] विकारा

नामापन्ना [illegible] विशेष [illegible] कामन [illegible] प्राचीन [illegible] फल [illegible] यथा १६

[illegible] प्रवृत्तिनिमित्त [illegible] विकल्पेनेवमेकैकगुणात्मकत्वानुप्रधानगुणमात्रिस्याम

धानगुणाः परिणामभेदात्प्रवर्तन्ते [illegible] प्रतिप्रति गुणानुयायि [illegible] एकैकगुणानुयायी

नमहान्तमव्यक्तं यति महान् प्रकृतिस्वकार्यं विना व्यक्तिं प्रव्यक्तं यविशक्तं तेषु नक्तं चित्विचेशा
तिसर्वकार्याणामव्यक्तमेवेत्येव मतिभागः प्रकृतीर्वैव स्वरूपस्यानन्वाहरूपस्य कार्यस्य स्वार्थिकः स्वरूप
स्वानन्द्यागोकार्यस्य स्वतपचतिभागाविभागाभ्याम व्यक्तं कारणमसीति तन्नकारणक्रमसी स्वाहु शक्ति
नः प्रवृत्तेश्च कारणशक्तितः कार्यं प्रवर्तन इति हि इष्टपाक्षानुकारणकार्यस्याननुमानेन शक्तिप्रकार
णागमनानकार्यस्य व्यक्तना स्मा न हि समनकार्यपतेकार्यस्य व्यक्तताषाषमस्याव कोऽप्रमाणमति व्य
पमेव हि शिवितारूप इति सानां नैको पातना सानांभेशयदेते पृथक्ते न मस्यनागता वस्यानं विवक्तं नाहि
ति सारेतत् शक्तितः प्रवृत्तिः कार्यकारणविभागाविभागौ च सद्भूतं प्रकार्यमव्यक्तं तस्मात् पतिपत्तिः
हृतं पर्येतनासके तेननस्याह पर्यमाणानपरिमितत्वात्स्याविनार्थविगमन विनाशानभिनाभेदा व्य
व्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वान्न घटादिवत् परिमितमव्यक्तकारणकार्यत्वात् उक्तंच
नत यथा कार्यस्य व्यक्तस्याकारणमेवेति यस्माद्वनः कारणं तत्त्वमव्यक्तं मननः परतयाव्यक्त
कारणस्य प्रमाणाभावात् तत्र विनाशाभिनाभेदाव्यक्तकारणवन्तः प्रमन्यथानुमिता नाम
रूपतापमन्वः प्रवृत्तेः त्रिगुणसमन्विता स्वरूपस्य भ्यसमागादिलक्षणाः मतीयंते पतिचयः

भूयेयं त्रिगुणतास्यो हि धर्मः संहननेन प्रमाः नस्मरतन्नमस्मिन्मरे आवर्तमानं त्रिगुणत्वा हि आवर्तते
सा. कौ. ति संहतानामिव आवर्तमानं कल्प हि आवर्तते यदि तस्मात् स्वार्थत्वा त्रिगुणात्वा हि विपर्ययात् हि निवर्तते
१७ हनः पर्यवस्थितिः प्रकाशेति सिद्धं सत्त्वगुणो स्तिग्धविशेषानान त्रिगुणात्मकाः प्रविष्टो यमानाः सुखदुः
ख४ खमोहात्मकत्वात् . यद्यपि सुखदुःखमोहात्मकत्वमर्थं परोक्षाणि विशेषणानि सर्वत्र यावत्स्वाहिरं आदि मिः सु
खदुःखमोहात्मकं वेदं सद्यादि तस्मादेतद्विषयो विशेषान् अपरवर्त्तत्रैगुण्यादस्य प्रत्येति सत्त्वगुणः
प्रीति योऽनुभावात् योऽनुभावेन योऽस्य सुखदुःखदयपत्यवस्थापयति योऽयमिह सुखदुःखेदनानुकूलप्रतिकूलवेद
26 नीयः आत्मसमन्वयेनेति नानयोरनुकूलीयेन प्रतिकूलीये न विरक्तस्य भवितव्यं नचानुकूल
नीयाः प्रतिकूलनीया वा सुखादयः स्वात्मकं सुखदुःखमोहात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् तस्मादेते सुखदुःखा
त्मानोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा प्रत्यात्मेति प्रत्ययेनात्र दुःखमोहात्मकत्वात् स्वप्रयासः नचसुखादयमनोगतिह
यपता पुरुषान्तेषां तस्मात् हि निः दुःखाद्यपत्युष्याय यतिरेकः प्रत्यात्मेति योऽनुभावात् सुखभावात् स्वप्नेनसुख ८
स्वभावादिरसंघः स्वपदं चक्षुरादीनां सुखदुःखमोहात्मकत्वात् प्रवृत्तिप्रवृत्तिरिति स्वत्वादिबुद्धेः स्मार्ह
त्वेतस्याश्च प्रवृत्तेः सास्माणां महर्षीणां हि मलोचनानां चक्षुरादीनां लिंकद्रः सत्त्वमप्रमाणं लक्षणं नव
न

विपेर्यलक्ष्मादिशर्थः १५ येनलोक्षिकाग्रवक्रंमहंतेवांहंकारंवांरहि याणितवाभूतानिवात्मानमपिमन्त
मानात्मलक्ष्येयोणासंतेनात्यमादि संयानवराशंनानिग्रणादिविणवैयारभिद्यानात. पूर्वहेतोतिलैनक्षमा
तानैवतस्यांतनयाणमत्रनेभ १६ अथमकारैकीतिनिकः पूर्वहेतोतिद्वयः संयानपराश्चन्यात. अथकमह
हहेकाराद्यः परार्थाः संयानवात. पायनापनवत्महालदः लतोहात्मक नया मकारद्यः संयत्तान्मः
स्थात्वात. याप्तात्मनाद्यः संयानाः हेतुनश्चैतानवर्णाहेतुः नत्वात्मानंप्रतिपरार्थाः नस्मान्संयानाः
संयानानतमेवयंपशमवेयानानं दृष्टनामात्मनविमल अहं चित्तणानितिद्वयंपाल
... प्रथमनिमपत्तः संयानात
नांतरे हितरूपानितिसत्यानन्यानेनापित्यानान्तराणांनमवितनमवंतनेकैनमन्यद्यात्पवशात. नकथ
मत्यानंपना ... वाक्यात्तकाकल्पनानावरयप्रमाणात. नतमात्रवतनेनावर
मपिमच्यते इतिवाच्यंसंयानात्त्तण्यमात्रेणात्यपान. हेतुनहेतुसर्वेयर्मान्तरायेनन्वनमानमि
ठ्यनः सर्वान्तमानेनात्केहयद्गरुयात्परितमापकांनिकत्वासंवेदावायामप्रमाणंमात्रः नप्रमाद्नवस्याभि
याप्यांसंयानन्यभिकानात्रिगुणानिवैविकित्यमविविषयनमस्यामाम्यन्तवेतनन्यमप्रक्षवर्यामिनेयः

सां॰ कौ॰ शीति । तत्स्वरूपनिरेच पुरुषभेदमाह अयुगपत्प्रवृत्तेश्च प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्त्तिनी
तथापि पुरुषे उपचर्यते तथा चैकस्मिन् शरीरे प्रयतमाने सर्वेष्वेव शरीरेष्वेक एव पुरुषः प्रयते
१८ त । ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत् नानात्वे तु नायं दोषः । अत्र पुरुषभेदमाह त्रैगुण्य
विपर्ययाच्चैव एवकारो भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धं त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं तस्य
विपर्ययोऽन्यथात्वं केचित्खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुलाः यथोर्ध्वस्रोतसः केचिद्रजोबहुलाः यथा म
नुष्याः केचित्तमोबहुलाः यथा तिर्यग्योनयः सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु तेषु स
न्निकायेषु न भवेत् यद्येकः पुरुषः स्यात् पुरुषभेदे तु नायं दोषः १८ एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य विवे
27 कज्ञानोपयोगितया तस्य धर्मानाह तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य कैवल्यं माध्यस्थं
द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च १९ तस्माच्चेति चः समुच्चये पुरुषबहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति वि
पर्ययादित्युक्ते त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं स्मर्येत न तु विपर्यासमात्रं तस्मादित्युक्तं अनन्तरोक्तं हि १२
संनिधानादिदमो विषयो विप्रकृष्टं च तदः इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेकीत्यादिसूत्रस्थं तस्मात्त्रि
गुणादेर्यो विपर्यासः पुरुषस्याऽत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसव

यादीनां संभवति नेदिह [illegible] ॥
हितसा[illegible]नस्तनो [illegible] ॥
लि[illegible]निर्दिष्टं १७ [illegible]
[illegible] प्रतिदेव [illegible] पत्यति [illegible]
[illegible] १८ [illegible]
यदि [illegible] सपति
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रतिदेवं [illegible]
[illegible] भवति अवस्था [illegible] ॥
[illegible] ॥

सा॰ कौ॰

१५

पेक्षं विना न चेतनमुपकार्योपकारकस्वभावं कस्मात्स्यादित्यत आह पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य
पंग्वंधवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः २० प्रधानस्येति कर्मणि षष्ठी प्रधानस्य सर्वकारणस्य पुरुषेण द-
र्शनं पुरुषेण न दृष्टं तदनेन भोग्यत्वं प्रधानस्य दर्शितं ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमंतरेण न संभवती-
ति युक्ता भोक्त्रपेक्षा पुरुषस्यापेक्षामाह कैवल्यार्थमिति पुरुषस्य कैवल्यार्थं तथाहि भोक्तृत्वेन प्रधानेन संभिन्नः पुरुष-
स्तत्कृतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबंधनं न
च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमंतरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते अनादित्वाच्च संयोग-
परंपराया भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यत इति युक्तं ननु भवतु प्रधानपुरुषयोः संयोगो महदादिस-
१८ र्गस्तु कुत इत्यत आह तत्कृतः सर्गः संयोगो हि न महदादिसर्गमंतरेण भोगाय कैवल्याय पर्याप्त
इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं महदादिसर्गं करोतीत्यर्थः २० सर्गक्रममाह प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्त-
स्माद्गणश्च षोडशकः तस्मादपि षोडशकात्पंचभ्यः पंचभूतानि २१ प्रकृतिरव्यक्तं महदहंकारौ व-
क्ष्यमाणलक्षणौ एकादशेंद्रियाणि च तन्मात्राणि चेति षोडशसंख्यापरिमितो गणः १५
षोडशकः तस्मादपि षोडशकादपकृष्टेभ्यः पंचभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पंचभूतान्याकाशादीनि तत्र शब्दतन्मा-

वयभिन्नं चेतितं च चेतनं नैव नाशितं वयत्येन च यस्माच्चिन्न इत्युक्ते प्रश्नस्थितं चेतनं नोत्पद्यते इत्याभवत्यन्त्या चेतनः स्या
द्वीचरर्शिन विषयो भवति यस्मिन्दृश्यते विषयः सः साक्षी पश्यति लोके स्थितिः प्रसन्धिनो विचारस्य विषयस्य
स्थितो र्शपन: एवं प्रकृतिरविद्यागतिं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी न चाचेतनस्य वि-
षय: श्रवणादर्शनादिक्रिया चेतनस्यास्ति विषयत्वाच्च भवति साक्षी स्वतन्त्रस्त्विति भवति अचेतनत्वात्स्था
द्धै केवलः सम्मति केवलः स्वरूपभावः कैवल्यं न चेतनस्य सामान्यकार्यैः स्थाने चेतनस्य स्तत्त्वं स्वभावः रहि
तत्वात्तिद्वं ज्ञातयत्वात्तत्र गुणानां सम्यक् स्वामित्वाद्धि स्वातन्त्र्यं तत्त्वं अनादिः हीनत्वं केवलं हि प्रयत्नगतस्य स्वरूपत्वात्तत्स्व
रूपहिततत्त्वस्य इति चेतनाधीनमन्तःकरणमापन्ने विविक्तिनां स्वरूपमनुपश्यन्नात्मानमेव कर्तेति सिद्धं ॥१८॥
सारत्वं प्रमाणेन कर्तृत्वं प्रमाणं च गम्यं चेतनं नाहं विविक्तं न कर्तेति सिद्धं चेतनस्य योः सामान्यादिकर
णस्वं भवति सिद्धं नरेन्द्रस्य चेतनानां कर्त्तृत्वं चेतनस्य कर्तृत्वं नास्ति कर्तृत्वं चेतनस्य स्वतन्त्रता प्रा‍ह नस्या
नत्स्योगात्तचेतनं चेतनं वरिष्ठं लिंगं ज्ञात्वा कर्तृत्वं च नत्याकर्तृत्वं भवत्युदासीनः ॥१९॥ यत्तच्चेतनम
कर्तृत्वं मिथ्याप्रतिकरणं तत्त्वं विनाशित्वं साक्षात्तत्त्वं तिरिपदमिह संधः लिंगं महदादि इत्यत्र पदार्थेन चेतनेति श्रु
तिर्बीजं तत्संयोगात् तस्य विधाने प्रतीतिरहितं चेतनमन्न ॥१९॥ तत्संयोगादिन्यकं न च भिन्नयोः संयोगे

संज्ञा २ ना ३

चात्मना ख्यातिरिति ज्ञानं रागः प्रसिद्धस्तद्विपरीतो विरागः स च यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञा
वशीकारसंज्ञा चेति चतुर्विधः रागादयः कषायाश्चित्तवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्तन्ते
तन्मा प्रवर्तिषतेन्द्रियाणि तत्तद्विषयेष्विति तत्परिपाचनायारम्भः प्रयत्नो यतमानसंज्ञा तदारम्भे सति केचित्प
च्यमानाः केचित्पक्वाः पक्ष्यन्ते केचित् तत्रैवं पूर्वापरीभावे सति पच्यमानेभ्यः कषायेभ्यः पक्का
नां व्यतिरेकावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा इन्द्रियप्रवृत्त्यसमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण मनसि व्यवस्था
नमेकेन्द्रियसंज्ञा औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दृष्टानुश्रविकविषयेषूपेक्षा संज्ञात्रया
त्पराचीनाम्ना वशीकारसंज्ञा यामेव भगवान् पतञ्जलिर्वर्णयांचकार दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य
वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मो यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः तत्राणिमाऽणुभाव
तो यतः शिलामपि प्रविशति लघिमा लघुभावो यतः सूर्यमरीचीनालम्ब्य सू
र्यलोकं याति महिमा महतो भावो यतो महान् भवति प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसं प्राकाम्यमिच्छान
भिघातो यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके वशित्वं भूतभौतिकेषु वशी भवत्यवश्यश्चान्ये
षां ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिव्ययानामीष्टे यत्र कामावसायित्वं सत्यसंकल्पता यथास्य संकल्पो भव

येलनं नाशः गरिमा घतो गुरुर्भवति

त्रादाकाशः शब्दगुणः शब्दतन्मात्रसहितात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः शब्दस्पर्शतन्मात्रसहि
तात् रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहितात् रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपर
सगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहितात् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायते इति २१
अव्यक्तं सामान्येनोत्पत्तिं निरूपितं विरक्तेन विशेषतस्तत्त्वं ब्रह्मकारणात्मकं भिन्नादित्यात्र कस्य वि
सामान्येनोत्पत्तिं निरूपितं ब्रह्मादिनामादिना संप्रति विवेकख्यातेरुपयोगितया व्यक्तं विशेषं बुद्धिस्तत्त्वपति
अव्यक्तसायोगवृत्तिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यं सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तं २२ अव्यक्तसायो
२६ बुद्धिरिति निश्चयात्मिका बुद्धिरध्यवसायो बुद्धिरध्यवसायस्तथा सर्वो व्यवहारः मन्तव्य इति श्रुतिमनुस्मृते
आत्मनस्तेन स्थितबुद्धिर्गतिरतः श्रुत्यर्थं ज्ञानं स्यादिति प्रसिद्धं तत्र योगं कर्तव्यमिति निश्चित्य प्रवर्तते इति धर्मा
दयश्चैतन्यायातुद्धेः सोऽध्यवसायो बुद्धेरसाधारणो व्यापारस्तदभेदात्तु बुद्धिः एतद्धेतुत्वं सामान्या
सामान्ययोश्च धर्मादयोऽष्टरूपाः तत्र बुद्धेः सत्त्वविवेकज्ञानोपयोगितया उक्तस्य रूपस्य भावसात्त्विक
रूपस्य धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यं सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तमिति तत्र धर्मोऽभ्युदय
निःश्रेयसहेतुः तत्र यज्ञाद्यनुष्ठानजनितो धर्मोऽभ्युदयहेतुरष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितो निःश्रेयसहेतुः तत्र धर्म

नेत्यपेक्षायां सत्त्वं कार्यं करोति तेन तदाह तमसः किं विकारो भवति नेत्याह तैजसादुभयं तैजसादुत्पद्यते उभय-
सा. कौ. यं भवति यद्यपि तैजसेन कार्यं नारभ्यते तथापि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये समर्थे अपि न स्वकार्यं कुरुतः
३१ रजस्तु चलतया ते चालयति तदा स्वकार्यं कुरुत इति तदुभयथापि तैजसात्कार्यं प्रवर्तते तमसः सिद्धमा
दन्तहारेणास्ति तमसः कारणत्वमिति नियमो नास्तीति २४ सात्विकमेकादशकमाद्योत्पन्नं तेनाप्यैन्द्रियदश-
कं तदाह बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्या-
हुः २५ सात्विकाहंकारोत्पन्नानामिन्द्रियाणां द्विविधत्वं बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं चोभयमप्येतदिन्द्रियमात्मन
२० ५६ स्त्रिरूपस्येन्द्रियमित्युच्यते नानिन्द्रियस्य तस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति लिङ्गं शब्दग्रहणा
लिङ्गं श्रोत्रं रूपग्रहणालिङ्गं चक्षुः रसग्रहणालिङ्गं रसनं गन्धग्रहणालिङ्गं त्वक् वागादीनां कार्यं वक्ष्यति
२७ एकादशमिन्द्रियमाह उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् गुणपरिणामविशे-
षान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च २८ एकादशसु इन्द्रियेषु मध्ये मन उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च चक्षुरादी-
नां वागादीनां च मनोऽधिष्ठितानामेव विषयेषु प्रवृत्तेः तन्न सामान्येन रूपमालोचयति संकल्पकमत्र मनः ३१
शालोचितमिन्द्रियेणार्थमिदमिति सम्यक्संकल्पयति विशेषणविशेष्यभा-

ति ॥ भूतेषु तन्मात्राणि सूक्ष्मसंज्ञकानि निश्चयानि निश्चयन्नयमनं विधीयते योगिनस्तु निश्चैतन्याःपरस्ता
निश्चयमिति च न्यायः सात्विकस्य धर्मः तामसमस्मात् विपरीतं इति धर्मः अधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्य
मित्येतानि अस्माद्विपर्यस्तमर्थः ॥ २३ ॥ अहंकारलक्षणमाह अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः एका
दशकश्च गणस्तन्मात्रकः पंचकश्चैव ॥ २४ ॥ अभिमानोऽहंकारो यत्तत्त्वान्तरालोचितं मत्त्वं च अहमधिकृ
तः शक्तः अहमत्र अहं सर्वं अहमस्मि इति यथा अभिमानो नाम योऽसाधारणः व्यापारः अहंकारस्य तस्मादहमस्मीति योऽभिमा
नः सोऽहंकारः यस्मादहंकाराद्धि द्विविधः सर्गः प्रवर्तते इत्यत आह तस्माद्द्विविधः सर्गः प्रवर्तते एकादशकः
इन्द्रियाख्यो द्विविधः प्रवर्तते सर्गः एकादशकश्च गणः एकादशेन्द्रियाणि तन्मात्रकः पंचकश्चैव
द्विविधः सर्गोऽहंकारात्तन्मात्राणि एकादशकश्चेन्द्रियगणः शब्दादयस्तावद्यथा ॥ २४ ॥ सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् भूता
देस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥ एकादशकः सात्विकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् भूता
दिरहंकारस्तामसः तैजसादुभयं तन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च सत्वं गुणः सात्विको वैकृ
तात्सात्विकादहंकारात्प्रवर्तते भूतादेस्तु तन्मात्रपंचकं तामसात्प्रवर्तते तैजसात्तु उभयं सत्वतमसः प्रव
र्तकं भवति यदायं सात्विकोऽहंकारः तामसश्च रजसा उभाभ्यामिन्द्रियतन्मात्राणि करोतीति तत्र यदि सत्व

वाकं ११ कुर्वीहि यां तांसंस्मृत्य न लृट् शेनं चाहो व न ण्वकं कर्मैहि याणांकं रनात्यादि स्थानां शैद्गं पंसा
सा.कौ. कनस्याह्रुनिर्वचनेस्यलगमन् ११ षेनः कराणचग्रस्यहृतिमाह स्यानवाणेंत्वहृतिह्यपमर्षेघाभवन
सामामांमामास्यकरणहृतिः ग्राग्राघामापचः षेच २० स्यानवाणेंप्याग्रमसाधामांतानवणांयेषांना
२२ नित्व नवाणानिमहूरस्य कारमनंर्षेतेयांभावः स्यानवाणेनचस्यात्मनवाणामेव नघ्याम्रहो
यथसाचो हेकारस्या भिमानः संकल्पोणनमोहृतिर्षेणाः हृनिहिविंधणाधारणान्नासाधारणान्नाम्मा
41 माह हेषाभवनसामान्या साधारणीसामान्यकरणहृतिः सामाद्राणाणघः पंच सामान्याचामेकर
णहृतिस्मृति यथाणामपिकरणानांपंचवायवोलीवनेहृतिः नञ्वेभावात् नर्भावेचाभावात्
नचप्राणोनामस्याद्हृत्माभिमानेणहृतिः अपानेकर्काटिकाणहृणाद्प्य स्यपार्श्वहृतिः समानो हृत्रा
भिर्षभेत्पित्हृतिः उदानो हृत्कंठतालुम्हृई भ्रूमध्यहृतिः व्यानस्त्वग्हृतिरितिपंचवायवः २८ ग्रासाधा
यारणी वृत्तिशक्रमात्रु प्रकारमाह युगपच्चतुष्टयस्यतुहृतिः क्रमशश्चतस्यनिर्दिष्टाहृतेनया
परहेतुपस्तनम्हृत्तिकाहृतिः २९ हृतुपरात्पर्मयंचकार्याविशुद्धंयपानमाप्रयोजनमभिमहस्मति
मानिरित्तं नवत्तनि नस्यावस्त्वमानेनचनसंकल्पाभिमानान्यथवप्रयायात्रुणपदेहमास्पर्षेंति यत्नल २२

येनविवेचयतीतिपातन यदाकः संख्यान्यंच तत्समांश्चयाणं हूं मैं येकस्ति नं तत्समामान्यविशेषाणां
कस्यचितिमनीषिणाः तथाहि श्रुतिहि श्रालोचनमात्रं यथानि विकल्पकेवालम्भकाहि विज्ञानस
रूपंणमृह्वसन्न पिनितनः परंतु नं वेत्वपमैंजानाहि यिधि यात्र ह्याध्र व्वीपते साधिप्रमत्तस्त्येन संप्रम
ना सोपंवरूपस्य लताले आपायोमनतसः स्व मानाप्रमान नानीयात्पंगा ग्रन्थ किंप्रदमनोलत यति स्वाद्व
द स्पाधारपत्सा पार योनिनैष [illegible] त्याम हद्दें कायौने हि यमेव मनो ष्वपा पायत्ता त्र्या
पार योनिनैहिं यंम विनमरैंनीमतत्वाह इंद्रिंयवक्लनः सापमंत्रोंदिंकोनदैः सादिकांदं कायेण्या
नन्वचमापंम्पंतनि हूलिंगत्वमहतारी नाममपास्मलिंगत्वेनैहि यत्वसंशाणत नपस्माद्युमतिनिमित
मात्रभिंद्रलिंगत्वं नत्वप्रवृत्तिनिमितं श्रयकत्वंसानिकाश्चंकायाश्कांदसौहि यालीमत श्राद्द गुणप
रिणामविशेषात्रानात्वं नासाभेदास्य पंचात्रुणभेपाम मंध्यपवर्त कार्यछूमह्व कारभिये दानकार्यं [illegible]
[illegible] भेदः अत्र छूमेदैः पिंगुणापरिणाममत्वव नाथभेदा श्लेनहि णां
नार्थ यथायगाभेदालस्येचतत्वसीमत्वं: २६ नदेतगंभेकारसौंहि याणिप्रव्हत्वपत्स इत्कार यानामप
राणोप्य नीमाह पान्नाहिसुंपंचानामपालोचनमात्र मिष्यतेवृत्तिः वचनादानविहर रणोत्सर्गानंदाश्चपंच

इति युक्तं कारणानि नवेननानिनाश्यान्त्यं प्रवर्त्तिनमुत्पद्येत नैनं यासत्थिताद्याकरणानां स्वरूपमात्मो
सां·कौ· पवेगात्मिनेनमविनमन्नत्याह हेतुमदिति हेतुमन्वे नैकेनचिन्कार्यतेन कारणाभेण्णानयद्भूमलवात्यूह
१५ षाभ्यपञ्चनामनामसह्याः प्रवर्त्तेयति कारणानिहन्त्वादयनस्वरूपाणामितेनकवेणनश्रुवन्मानिरहितेनि
मित्तमिमत्रोपवादविश्यते ३० न केनचित्कार्यते करणमित्युक्तं तत्र करणं विभजते करणं त्रयो
दशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरं कार्यं च तस्य दशधाहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ३१ करणं त्रयो
३३ दशविधं इन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहंकारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं कारणावान्तरविशेषः करणं च व्या
पारविशेषं विना न करणत्वमिति व्यापारमाह तदिति यथायथं नत्र कर्मेन्द्रियाणि वाग्वादीन्याहरन्ति
यथास्वमुपाददते स्वव्यापारेण व्याप्नुवन्तीति धारयन्ति बुद्ध्यहंकारमनांसि स्वस्ववृत्त्या प्राणादिलक्ष
णया धारयन्ति बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति आहरणधारणप्रकाशक्रियाणां सकर्मकत्वात् किं कर्म
इत्यत आह कार्यं च तस्य दशधाहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च आहार्यं व्याप्यं क
र्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः तेषामप्यवयवं दिव्यादिव्यतया दशधा धार्यं प्राण २३
तं धार्यमपि प्राणः करणत्रयस्य प्राणादिलक्षणपार्थिवशरीरं तच्च पार्थिवादिपञ्चभौतिकं

न३न्त्यमस्यानादेक.पोरेपमा निकमशास्त्रपदांसदालोकेयपसंतानवहस्तमात्रंसंज्ञस्यमालोचपति
यथम कि हिनमनाः कर्णिनाकू.एसशास्त्रसंनितमंमरुलीकृतकोरंहः प्रकंतानः पादस्त्रयोगमिनिनिद्धि
नोति यथनमामसेनीमासिमनोन ग्रघायवस्यानिग्रणप्रमामीतः प्या नर्थ्रे निपकेतेन यपस्तपाद्रंहिप
वर्से हृनिनिमाह अहेनपणनम् गिकाहनिः यन्नःकरणेयप्रपुनापलकेस्मणचाद्रनिरंहहविके-
नि अनमानागमह्नमयोहि पराले थेरनन्नःनरृवंःप्रपलंनेनामण्या यथाहहेतनथाहहेपीनियोनना
२९ स्पाद्देनमत्र्यनंत्यणाललेसाह्रनयेनम्नावननस्मातायीनासेपांप्रतानतेननमयेम्याद्ग्रहणनल ग्राक-
शिकनेनहानिसं कारपवेगांनिपमहेलोमान्मावाहिनन ग्राह स्तांमाग्रलिपर्णनेपरमानाकूनेहेनकाद्र
तिं ग्रहणार्थेपणहेतनेवेनलिनाथैनेकवांस २० करणनीति शेषः यथाहिवहव. ७ हघाः श्राकीक-
याष्टीपक.यानुस्मरणार्थेनितकाःकृतार्थकेनाःपगासंकदायपयहकाललयामानमसवसस्याहकूनमवा
स्या मनमयवतेनेयवनेमानस्युपफ्रीक. पाद्रिमिवारहतेनयप्राहिक.मेवंपमृकेर्णिपपहिमेवलनशाक्ता
हिंके नस्यामनमस्याकूनान्सखका पेक रसामिलग्नालपत्मननंकरांणमपर्नेते नमप्रकृतेयग्रहेनमन्याक्र
तिंसकरयमद्धे स्तांसांपलिपरंशेतेइति स्पादेनपाहीका रणेश्तननन्यामसपरपणकूनमवनामप्रवलेते

गतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रांतर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्याः तस्मान्नकालरूपतत्वांतराभ्युपग
सां.कौ. मइति ३३ संप्रति करणानां बाह्येंद्रियाणां विषयं विवेचयति बुद्धींद्रियाणि तेषां पंच विशेषाविशेषवि
२५ षयाणि वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पंचविषयाणि ३४ बुद्धींद्रियाणि तेषां वाह्यकरणानां इंद्रियाणां
मध्ये पंच विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शांतघोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः अ
३१ विशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयस्तन्मात्ररूपास्तेनामूर्तामा [illegible] मयाकरोति विशेषाश्चाविशेषाश्च वि ४५८४
षया येषां तानि तथोक्तानि तत्रोर्ध्वस्रोतसां योगिनां च श्रोत्रं शब्दतन्मात्रवि
षयं स्थूलशब्दविषयं च अस्मदादीनां तु स्थूलशब्दविषयमेव एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया
अस्मदादीनां स्थूलस्पर्शविषयैव एवं चक्षुरादयोऽपि योगिनामस्मदादीनां च रूपादिषु स्थूलसूक्ष्मेषु द्रष्टव्याः
एवं कर्मेंद्रियेष्वप्यवगंतव्यमिति वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया नतु शब्दतन्मात्रविषया शब्दहेतुत्वा
त्कार्येण करणेन वागिंद्रियेण स्वहेतुकार्यं शब्दाख्यं व्याप्यते शेषाणि तु पाणिपादपायूपस्थानि वि
षयपंचविषयाणि पाण्यादीनां हि घटादयः पंचशब्दाद्यात्मकत्वादिति ३४ सांप्रतं त्रयोदशकरणस्य मध्ये कृतो २५
द्वारिकेषां विद्वद्रूपेण त्रयाणां प्राधान्यमुपपादयति सांतःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्

इति मदीनां पंचानां समूहः [illegible] तेन पंचतन्त्रीरिक्ताधिष्ठितपादैरेतानि यथायोग्यं विषदा तथा पंचेन्द्रियाणां श
ब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यविषयाणां पंचसु आख्याः तेन पंचग्रन्थाः पंचेन्द्रियाधिष्ठितपादैरेतानि प्रकाशयन्ति विषयानिति ३१
त्रयोदशनाडिरथ करणानां त्रिविधत्वमाह कथयति अंतःकरणं त्रिविधं प्रथमाध्यात्मं तृतीयं विषयाध्यं
साधनिकालत्रयं त्रिकालसमष्ट्यंतःकरणम् ३२ अंतःकरणं त्रिविधं तुरीयस्य प्रकाशको भवतीति यदीत्यं
त्रयमुक्तिनाडीनःकरणस्य शब्दादित्रिविधं त्रयमंतःकरणस्य विषयास्त्रिविधस्तत्र विषयगमः
तीव्रत्वमिति विषयास्तेषां संकल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्तृत्वं प्रकाशो भवति तत्र इन्द्रियाणां त्वचनेनक
र्मेन्द्रियाणि तत्पयात्तु स्वकार्यं करणानां तदयोःकरणत्वादिशेषांतरमाह साम्प्रतिकालं बाह्यं त्रि
कालमाभ्यंतरं करणं साम्प्रतिकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्तमानसमीपभूतानागतसमीपवर्तमान मतिनाम
विवर्तमानकालविषयाभवति त्रिकालमाभ्यंतरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदात्स्वगृहाद्वृष्टिः
मार्गमिति हननादिकं तु प्रसमूपयानके विपरीतकारः संचरणादौ त्रिषु कालेषु विहितं तत्र नहि पा
ग्वृत्तंकर्त्वाभिमानाध्यवसायाश्च भवन्तीति कालत्रयेऽवस्थितिकार्यमित्यर्थः एकोनानाभावनानिद्रिष्वन्तःकरणे
ह्यवर्तमानविनाशस्तीति तस्मात्त्रयोऽस्य भिन्नकालानामिदमेव प्रतिपद्यते पंचतन्मात्रपंचकपर्यन्ता

नं यथा सर्वोपप्लवः शास्त्राणां महर्षीणां च दिव्यलोचनानां प्रधानमिति केचित् शास्त्राध्यक्षास्तथः नैव प्रतिनियमानाः बुद्धिर्हि
सां. कौ. दुःखस्वभावत्वान्नाद्यावत् मानस्वैव दुःखवियोगं विषयं यतीति स्वभावेनः कैवल्यमतो भोगः अत बुद्धे
र्हि स्वदुःखप्रतिबिम्बादिति दुःखप्रतिबिम्बानुयतीति यथाऽऽत्मा न नश्यत्यभिमानात् प्रलात्स्वपदानिलो नत्वा
२९ दुःखं नाम तत्त्वे सर्वे व्यापारा गुणाश्रयाः शेषास्ता याम वान्तरेण पत्र वैश्यस्य भावसंस्थानि यथा स्वरेण
पदं शास्त्रार्थात्मादिभिः संपर्का परस्तथा भवति सर्वं शास्त्रादिकं प्रतिपद्यते भोगः दुःखप्रत्ययं भवति नत्व
दुःखं त्रयं बुद्धिवेदनामेव भोगः स्वपारिणामादिदृष्टं तस्य निर्मलं प्रमाणं तस्माद्वाह एवमात्मप्रधानं दुःखप्र
25 त्यय विशेषणविवर्जितं कैवल्यमिति यथोपलब्धं चैतन्यं प्रधानदुःखविवेकं तस्य कल्याणमिति
लक्षणं तत्सम्बन्धीमपि आह विशिष्टप्रधानं समस्तमपि पुरुषं स्वप्रकाशमानं तथा च विवे
केन विद्यमानमिति बुद्धिस्थं गृहीतमिति नन्तरं नित्यं नैमित्तिकं प्रतिपादयन् प्रमाणं पुरुषः प्रत्यक्ष
योग्यः स्तीति सकलमिति पुरुषबहुत्वं १८ जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च
विशेषात्संयोगप्रतिबन्धः एतेषु प्रतिविशेषाः सन्ति स्वरूपमात्रम् १७ जननमरणविशेषाः २९
शरीरादिभिः सम्बन्धानां नित्यानां करणानां बुद्ध्यादीनां विशेषा इति प्रत्यक्षमात्रे विशेषाः

तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ३५ बुद्धिरहंकारो मनश्चेति करणत्रिकं द्वारि द्वाराणि द्वारमिति
नेन्द्रियाणि विषयग्रहणे अहंकारात् बुद्धिः स्वार्थग्राहके नेत्रादयस्तु द्वाराणि न स्वार्थं द्वाराणि हि यथा द्वाराणि द्वारवतीयसंज्ञा
नः करणानां द्वारीति ३६ नेत्रं बाह्येन्द्रियाणि पालयति साध्यार्थं बुद्धिपतिना येन अहंकारमनसी द्वारि द्वाराणि नेत्रादि
सहते हि प्रधानमित्यादि एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य
बुद्धौ प्रयच्छंति ३६ यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कुटुंबिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छंति विषयाध्यक्ष
श्च सर्वाध्यक्षाय स च नृपतये तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयंति मनश्च संकल्प्याहंकाराय अहंका
रश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायां तथा चेन्द्रियाणि कुर्वंति सर्वाध्यक्षभूतायां बुद्धौ प्रयच्छंति यतो हीन्द्रियमनोऽहंका
रास्तु गुणविशेषाः गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः केवलं परस्परविरोधधर्माणामप्यविरुद्धं प्रकाशयंति प्रदीपव
द्यथा वर्तितैलानलाः परस्परविरोधिनोपि मिलित्वा रूपं प्रकाशयंति तथा गुणा अपि मिलिता इति प्रदीपव
दनेन गुणविशेषाः प्रदीपवत्कृत्स्नं ३७ कस्मात्पुनर्बुद्धौ प्रयच्छंति न तु बुद्धिरहंकाराय गच्छतीति [illegible] इत्यत आह स
तस्मात् सर्वं [illegible] प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषांतरं सूक्ष्मं
३७ पुरुषस्य सर्वं प्रत्युपभोगं नानाशब्दादिविषयाणां तत्स्वरूपं बुद्धिस्थमेव सा बुद्धिः साधयति यथा

रं विभज्यते । पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिंगं ॥ ४० ॥
सा॰ कौ॰ पूर्वोत्पन्नं प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितं असक्तमव्याहतं शिलामप्यनुप्रविशतीति नियत
२७ तमादिसर्गादाचमहाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहंकारैकादशेन्द्रियपंचतन
न्मात्रपर्यन्तं एतेषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तैर्घोरैर्मूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः ननु भवत्वेत
देव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमु
पात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते कस्मान्निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्म
25 शरीरं निरुपभोगं तस्मात्संसरति ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारो न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति
तद्योगस्तत्कथं संसार इत्यत आह भावैरधिवासितं लिंगम् धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानै
श्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिस्तदन्वितं सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचंप
कसंपर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति कस्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्र
लयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लिंगं लयं गच्छतीति लिंगं हेतुमत्त्वेनास्य लिंगत्वमिति भावः ॥ ४० ॥ २७
स्यादेतद्बुद्धिरेवाहंकारेन्द्रियसहिता कस्मान्न संसरति कृतमत्र सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह चित्रं

न्मात्रा विशेषान्तन्मात्रेभ्यो भूतान्यभिमाह तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च स्थूलान्येव क. हि विवक्षितः पञ्चभ्यो भूतानामा
काशानिलानलसलिलावनिरूपाणि पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यश्च क्रमाद्भूतानाम् स्मृतिर्विशेषेषु किम
र्थमित्यत आह एते स्थूला विशेषाः उक्ताः शान्ता घोरा मूढाश्चेत्येते द्वितीयः समुच्चये पञ्चम तस्मात्का
रणाद्विशेषत्वं सत्त्वप्रधानत्वात् के चिच्छान्ताः सुखात्मकाः रजःप्रधानत्वात् के चिद्घोराः प्रधानत्वाद्घोराः दुः
खात्मका अनवस्थिताः के चित्तमः प्रधानत्वान्मूढा विषण्णाः तेभ्यो परस्परव्यावृत्ता स्थूलाः भूतानि नाम विशे
षाः स्थूलाः विशेषास्ते तन्मात्राणि परस्परव्यावृत्तानि भूतानि नाम स्थूलत्वेन स्थूलविशेषाः स्मृताः स्थूलाः स्मृताः पेना
ति ३८ विशेषाणां प्रविभागं दर्शयितुमाह सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः सूक्ष्मास्तेषां
नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ३९ त्रिविधा विशेषाः स्थूलान्विशेषानाह सूक्ष्माः सूक्ष्मदेहाः माता
पितृजाः षाट्कौशिकाः स्थूलशरीरलोमलोहितमांसानि पितृजाः स्नायुस्थिमज्जानश्चेति षट्कोशाः
प्रभूतानि महाभूतानि तैः सह सूक्ष्मशरीरमेको विशेषः मातापितृजो द्वितीयः महाभू
तानि तृतीयः महाभूतवर्गो घटपटादिरूपेण नानाविधश्चेति सूक्ष्ममातापितृजप्रभेदे ये विशेषमाह सूक्ष्मा
स्तेषां नियताः नियताः मातापितृजा निवर्तन्ते तत्रैकान्तयोः प्रभृतीनां सूक्ष्माणां नियतेति ३९ सूक्ष्मशरीरं

विशेषा

[illegible]

तृती २ यथाशुण व्यतेस्यात्तद्धिष्ठोविनाप्यव्याप्तायक नहेतुनाविद्येवेनेतिसूत्रितिनिगश्चवंलिंगं ५१ लिंग
त्वं वनाद्गुण्यारकालिंगं नरुनाग्रुणनिरूपिति लन्मय। लोकनागेगुण्यारगः प्रसन्नभन्नपक्षीताश्च
पाः प्रसन्नतात्सूपवनन्मावनेननिषु धात्विनाव हयपप्मत्पार्गरधूतित्रधाद्विवत विनाविपापैरीति
एतैकोपौरीतिलक्षः वागामस्वाग्रप्रभवति अपप्तप्ताप्रेत्रयरुणैनिमञ्जरुपवलासापपरतेति अग्रधुमायवे
नहत्सासापिनत्रपलवधति अप्तामेनानिपनुर्थेप्रभवेननसप्रामेवपापैरंपहृषसन्निरिहिपीहृदे
नापीराले इति ५० एवं मरूनपर्वतत्सिनस्वुणपाप्य यथा शरगाति यन्न निनाचननुभवमादृ पुरुषार्थे हे
न्यसिरं लिमिनेमितिवृ प्रभुगन प्रकृतेविप्रनयपागात्पूरवाचलिपृतेलिंग ५१ पुरुषार्थे नहे
तुनाग्रगुरु निमिनेरुणं यर्भ हि नेमिनिवं नेगुणोगुणिनाशगुणधातूनि विरु नापीरपाभिनाहः प्रतिपन्नो
हेतिमितनप्रभवः लिमिन्नेगुणे मितिवृ चननप्रवः प्रधनः शरद्धिः सुपाननरनुद्य नलिपृतेलिंगात्सत्त्वाश्च
रं यथाहि नसलांवारसिं विपावगामेवानानामन्यूर्योग्रहणागेवाचाप्तगेवेमर्तनेन्मप्रतनपारोग्रहेण
हेतोमनवधायपाणमुपनववनसतिहेतुलप्पनापीरमिनपर्थः ज्ञानस्व प्रत्यरहेत पोप्पहिमिनाननायाद प
वृत्तेविप्रभवपाणात नपावषुनाताविपारूढ्यानाप्रपानस्यापमितातापप्रस्तुलः ५२ निमित्तेनैमिति

वी २

निरूपयन्नेतद्बुद्धिस्थाः सर्गः नच विपर्ययोऽज्ञानमविद्यात्मा बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका
सा॰ कौ॰ बुद्धिधर्म एव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्मावेव तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टयो यथायोगं सिद्धेः
२९ सांपरायिकीनां तासूपजनश्च तस्य भेदाः विपर्ययस्य न अवान्तरभेदाः तत्त्वप्रसक्तादिरिति कस्मा
द्गुणवैषम्यविमर्दात् गुणानामेकैकस्य वाधिकबलत्वादुपमर्दस्ये पञ्चकस्य न्यूनबलत्वात्
यद्वा द्वयोर्वा त्रयाणां वाधिकेनोपमर्दस्तथा सामान्यतया यथायोगं प्रवर्तितेन तारतम्यं गुणानां वैषम्यं तेनोप
मर्दस्तस्मादेकस्य न्यूनस्य द्वयोर्वा विमर्दस्ततः सामान्यभेदाः पञ्चाशत् ४५ तानेव पंचाशद्भेदानाचष्टे पञ्च
विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिः ४६
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञाः पञ्च
विपर्ययविशेषाः विपर्ययप्रभवानामस्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात् यद्यपि विपर्ययाद्वि
पर्ययप्रभवस्य भेदे तथापि तस्मिन्नेव सत्त्वस्मिन्नाकारे ऽस्मितादिषु विपर्ययत्वं विपर्ययाकारः विप
र्ययात् तद्विभागः ४६ भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः तामिस्रोऽष्टादशधा तथा २९
भवत्यन्धतामिस्रः ४७ भेदस्तमसो ऽविद्याया अष्टविधः अष्टास्वनात्मसु प्रकृतिमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्वना

संप्रतिपंचानांविपर्ययभेदानामवान्तरभेदाना [illegible]

लयास्यमानं स्फटिकमनसरस्केहि निःक्षणसम किं नकारनि वैकाहिकोत्रंपसंधांयविकारानेनरस्यते
द्विधांत्रकारसत्रीः गृहस्थ वैकाधाने मानलोरप्यमाने स्यायत्तेनरात्रीहृतिमूर्तीस्थितविनकाः सेतिका
लप्पत्रंनत्रीतिस्यहंसैला प्रमातिकाः वैधाद् स्थावरहंसनलिंगनिविगाननगः ग्रहंसनिर्गतेयाणकानंग
स्यानत्रियने नेवलपर्योनिरहायबांचेकृनिकेतंयुः स्थूलेनरालिणः गृहघननानमिलोहिरण्या
स्थलंकाधीकामेणहितनानांचयतरति ६१ वेणपानसूनि नः संसारभवनिदानपाइयान वेदाः
धारहितवानेनिर्णयपानहिणयोगः ६४ वेगयानसूनिरगः गृहघननानमितरसैवेणकामायानसूकृ
लयः मस्तुनिगृहणेनसनूनिमनरदंकाधर नैहिधानिरस्थलेनेयानस्वस्थापकानेगुनयः कानं
नेवलसपुनरानिर्भंगनीनि संसारोभवनिदानाय्यानमरसानिलेनेनरनोसः हन्तानंहायाप्य
कः हिलनारविना वेथ्यांरविधान ... नि यविकानरतीकाणाः स्थूरोहित घरेवेशूतितरेव
कलोनि निर्णयपारनैस्वाभानहिणयोगः स्थूलेत्यानिवानारम्भः ६६ गृहितर्गमानाम्भीनघ्नोभाना
नामासयायाधर्मोणस्वरूपोहवेनावरेवभावेनरुद्रैविनग्यमनत्सावस्थानाणमारः परघनरूपण
नौनिधर्वयपाशाकिनहितिषिस्थानः गानामवेघनाविमर्दानसायोभराग्रांग्रचाणान ६७ प्रनीयनेनेने

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनां ॥४९॥ एकादशेन्द्रियवधाः बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताजिघ्रता

सां. कौ. तथा मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदावर्त्तमन्दताः यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः एतावत्येवेन्द्रिय

हेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वरूपतोऽभ्यवगतिः तथा चैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरिति द्रष्टव्ये इन्द्रियवधैः

३० सहिता बुद्धिवधा बुद्धेरशक्तिः सप्तदश बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनां तुष्टयो नव सिद्धयोऽष्टौ इति तद्विपर्ययात्

सप्तदश बुद्धिवधा इति कृतिर्बुद्धेः स्वरूपेणैव अशक्तिरित्याह सप्तदश वधा बुद्धेरिति कुतः विपर्ययात्तुष्टिसि

नष्टि द्धीनामिति तुष्टीनां नवधा सिद्धीनामष्टधा विपर्ययात्सप्तदशधा भवतीति एवं सिद्धयोऽप्युपदिशन्ति विपर्ययात्त्रि

रूपाण्यस्य भवन्ति ॥४९॥ तुष्टीर्नवधा विभजते आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानका

२८ लभाग्याख्याः बाह्या विषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥५०॥ प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य

ततोऽसदुपदेशेन विवेकख्यातये न श्रवणमननादिना प्रयतते तस्य नवधा तुष्टयः आध्यात्मिकास्तुष्टयो

भवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मानमधिकृत्य यस्मात्ता अतस्तुष्टय आध्यात्मिकाः कास्ताः प्रकृत्या ३०

द्युपादानकालभाग्याख्या इति प्रकृत्याख्या यथा साक्षात्कारपर्यन्ता इति नत्र प्रकृत्याख्या नाम ह्रि

यथा कश्चिदुपदेशेन विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतेः परिणामभेदः तं च प्रकृतिरेव करोतीति कृतम

त्वसामान्येन द्वित्वविधानमः नमसोऽपि विषयतावच्छेदकत्वं भासमानत्वेऽपि विधेयत्वमिति चकारेणान्व-
यस्मिन्ने देवतांशे विधेयस्यांशे भासमानतावच्छेदकस्य भिन्नत्वान्न प्रतीतिमात्रे ऽत्र समानोऽयं चत्वारिंशत्त्वसमानत्वमिति
सेयमपि सिद्धान्तमात्रे विधेयत्वं विषयतावच्छेदकत्वं विधेः इत्यत्र विधेयत्वमेवाह यावत्तद्विशेषणं च सत्त्वे इत्यादि स्थिते
३४ प्रकारतावच्छेदकविशेष्यतायां नीलघटे सामान्यविशेषभावः प्रकारतावच्छेदकत्वं विधेयत्वं प्रकारताविधेः नामिति
हेतो प्रकारताया विशेष्यतायां प्रकारतावच्छेदकत्वं नीलघटः स्वरूपतः अयं प्रकारत्वं न स्वरूपतो नीलघटत्वेन
नीलघटत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां नीलघटः उपस्थितः प्रकारतावच्छेदकत्वं समानाधिकरण्यात् स्वरूपतो नीलघटत्वेन
नीलघटनीलघटत्वं नीलेति प्रकारतासम्बन्धेन प्रकारतामात्रे ... प्रकारतायामिति न विशेष्यता प्रकारता
भिन्नप्रकारताविषयतावच्छेदकत्वे प्रकारतायामिति न चाभावत्वप्रकारताविरहमिति प्रसिद्धिविशेषणतावच्छेदकत्वे सम्बन्धे
नामप्रकारतायामन्यत्र सम्बन्धे देवताः सत्त्वादिमात्रे सह विधेयस्यांशे भासमानतायां प्रकारतायां ज्ञानतः प्रकारतायां
भेदप्रकारतायां प्रकारतावच्छेदकत्वसमानाधिकरणस्य विधेयत्वेनेति विभाति न हि द्वित्वप्रसिद्धिविशेषणं
प्रकारताविशेष्यता प्रकारताविषयतानवच्छेदकतेति विधेयत्वेनान्तर्भावे प्रकारताविशेष्यतेति ७१ न द्वित्वं च
विधेयविशेषणत्वमितरकारकान्तरनिरूपितस्य प्रकारतायाः प्रकारत्वं द्वित्वेन प्रकारताविशेष्यतायाः सम्बन्धे विधेयत्वं प्रकारतावच्छेदकत्वे

न्दउपरमः तदेवमवतीति तथाहि मेघा [illegible] वृष्टेः यथता ततैनतापयोले नैवेक्ष्यकारीनरः तनुत्र वैति ह

पं॰ टी॰ न्दृष्टीष्ठारत्नः स्पृहं हि चैत्रहि चैत्र जांचेद्र तां भावस्यानः न मेनाहृप्रमरूजनेन धममे अर्जनोपायाद्रः तो

३१ इति विषयोपरमेप्यानन्दः प्रियाद्यापारमृच्छते तथाहितनमपि यत्ने पत्नोकाममिकामिजलो द्याशिन्योति

नेच्छतीति तदुत्यागेनस्वरुः स्वमिति भावयतो विषयोपरमेप्यानन्दः स्याद्विलोकाह्यपारमृच्छते एवं रति

नमपि यत्नेकाले नहीयते इति भावयतो यानन्दः स्यानन्दो याति प्यारमृच्छते तथामहत्तायासेनार्जितं

धनं मम नानं नीयते इति तत्तद्भावयतो विषयोपरमेप्यानन्दः स्यादिनन्दीयापणापारमृच्छते

एवं शाह्रादिभोगसाधसाहस्यं तेकामामेव विषयामासो कामिनेन्द्रः स्वयं नो निभोगदोषं भावयतो विष

२१ योपरमेप्यानन्दः स्याचलन्त्यां यतनमारम्भच्छते एवं नानपरत्वमपताति विषयोपरमे भावं नीति

हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमेप्यानन्दः स्यात्पंचमी इत्यमानां भस्यच्छते तदेवमाध्यात्मिकामिष्कृव

हृतमिर्वा ह्याभिः पंचभिर्नेवनहृयोभिप्रकाः ५९ गोप्रमह्यमेरभिम्नः मितोमाहरूह्रः शाह्रोप्सगत

द्रुः स्वविद्यानात्स्वपः स्वहृत्याभिः तानेवमिहृयोधोपिद्रः पृत्रौ द्रुपाम्निवियः ६० विदृत्यसानत्सहृः ३१

दा स्वस्पृत्रिंमाननहिर्यानात्स्वयद्वति इमाम्नल्पोलितदः मिहृयः द्रः स्वविद्यानोपापत्तयाचेनतः पंचमो

तेन ध्यानाभ्यासेन तत्काले एव संबन्धाल्लवतेति प्रतिपत्तव्या प्रथमप्रकृतौ यतः स्थितेः सा प्रकृतमात्मा बुद्धि
र्भिन्नत्वेन यतः प्रकृतिनिकायविद्वेषः स्थानिनि प्रकृतिमात्राद्भवति मामन्त्रेण मानसं तदात्ममायस्माः।
सा त्वस्य विशेषणात् प्रसन्नामायाल्लासा भवति तस्मायत्तस्मात् तदाद्वीयाः कृत्स्नेथानाभ्यासेनाशुध्य
त्किन्तु तदेशेन स्थितः सोपादानानात्मा सन्निवेशत्वाने यतः प्रयत्नानिमित्तेन निर्धारण इति सैव कारण
त्वमात्मनि प्रत्यासत्तिर्द्विविधाभ्यसनात्मनः प्रयत्नानतेनात्मप्रदेशेन तद्वृत्तिः सा कालाद्यात्मा सेन्द्रियस्यत्वाने यतः
न कालात्मप्रयत्नानां द्विवेकत्वोत्तिरमितत्वात्मान्यत्वे वा न एकत्वम न च न्यायप्रसरानिवालान्यथिमात्र तदेश
मात्रात्वे विवेकत्वोत्तिरनिमित्तानिवर्त्यत्वात्मान्यत्वे एव हेतुरन्यनाशादिन्यप्रदेशेन स्थितेः सामान्या
त्वेन स्थितिः स्थित्यत्वेन नानाः स्वरूपेति नानात्मस्वरूपे विशेषाणाम समेन च याः ते तत्त्वतामन्तः प्रवृत्ति
मद्द्रव्यकारणानामामसन्निमन्यमानस्य तेषां परिच्छिन्नरूपत्वाच्छादकस्य त्वात्मनः प्रयत्नान्ताभावेनात्मा
न मनसि कृत्स्नस्वरूपेणेति तत्स्वत्वेन गोचरतिमित्वं सं वेतिनरूपत्वान्तिवेदनाद्येन पंचतन्मात्रैः तन्मात्राणि पंच
तत्वं च न्यायानुरूपः पंचेति प्रत्यक्षत्वेनेनेन्द्रियगोचरस्य तद्गतं विषयात्सर्वत्वमेव विशेषाणाम विषयाणां
मनः पंचमात्रमिन्द्रियस्यस्वरूपाभ्यासविंशति तथा हि प्रत्येकंतासां तद्ग्रहणाभिनिवेशात्मप्रदेशेन हेतुत्वेनात्मा

नमोहमनोहमोहेमिहयः ग्रंथतमाचक्षते विनोपदेशेन प्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्त्वस्य स्वयमूह
सां॰ कौ॰ नं सा सिद्धिरूहः यस्य सांख्यशास्त्रपाठमन्यदीयमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते सा सिद्धिः शब्दः शब्दपाठानंतरभा
वित्वात् यस्य शिष्याचार्यसंबंधेन सांख्यशास्त्रं ग्रंथतोर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमुत्पद्यते साध्ययनहेतुका
१२ सिद्धिः अध्ययनं सुहृत्प्राप्तिरिति यस्याधिगततत्त्वं सुहृदं प्राप्य ज्ञानमुत्पद्यते सा ज्ञानसुहृत्प्राप्तिः सिद्धिः सुहृत्प्रा
प्तिः दानं च सिद्धिहेतुः धनादिना आराधितो ज्ञानी ज्ञानं प्रयच्छतीति अत्र च मुख्यत्रयं हेतुत्रिविधा
वंतनत्रयमिति कृतं तेषां दोषो दुःखेन ततः सिद्धीनां नामावस्थानानि नतस्तम्यात्मिति सिद्धिहेतुर्विपर्यये
णाशक्तिश्चेति त्रिविधः तमस्तमोमहामोहः सर्वग्रंथस्य सर्गो सिद्धिहेतुः पदस्य यतो निदर्शितम्
स्तुविपर्ययाशक्तिरूपकेहेयाइति सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविध इति पूर्वोक्ता विपर्ययाशक्तितुष्टयः
रागरूपतिस्ताः सिद्धेरंकुशः सिद्धेरिवांकुशः निवारकत्वात् अतः सिद्धेः पूर्वोक्ता त्रिविधा विपर्य
याशक्तितुष्टयो हेया इत्यर्थः ५० स्यादेतत्वहपसृष्ट्याल्पमयुक्ताः सुहृदः एवं प्रत्ययसर्गो वा तन्मा
त्रसर्गो वास्तु किमुभयसर्गेणेत्यत आह न विना भावैर्लिंगं न विना लिंगेन भावनिर्वृत्तिः लिं १२
गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ५१ लिंगमिति तन्मात्रसर्गमुपलक्षयति भावैरिति च प्र

त्वः सिद्धयः नाव्यपि हेतुहेतुमद्भावाव्यवस्थिताः न चाधाध्ययनं स्वाध्यायसिद्धिहेतोरेव शाब्दस्यापि
हेतोहेतुमद्भावमध्ययनस्याहेतुहेतुमद्भावः तिसिद्धकत्वात्स्वानुभविधानामनुत्तारस्वरूपग्रहणम
ध्ययनं प्रथमा सिद्धिस्तारमुच्यते तत्कार्यः शब्द इति शब्दजनितमर्थज्ञानं तत्कार्यमिति कार्ये कारणोप
चारात्तत्सा द्वितीया सिद्धिः सुतारमुच्यते तदिदं द्विधा श्रूयमाणा ऽश्रूयमाणं कुणज्ञानविरोधिना न्यायेनाग
मार्थपरीक्षणं [illegible] सं शयपूर्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आग
मेनशास्त्र सिद्धिः तारतमुच्यते सुहृत्प्राप्तिः न्यायेन हि स्वयं परीक्षितमप्यर्थं न
श्रद्दधते न यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह संवाद्यते अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवा
दकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिरम्यत्वमुच्यते दानं च शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य दैपधातोर्यत्ने
दपशोधनोऽर्थ परमुच्यते दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारासेवितात् विवेकख्यातिर्विवेकज्ञानेन उपपद्यते आ
विर्भावयित्री सिद्धिः सा च [illegible] सदामुदितमुच्यते विपर्ययाद्विपर्यस्तेनैव विवेकस्य सन्तानस्य सम्यगवस्थापनादि
त्यस्यार्थः सा च तत्र विनाशहेतोर्न ऋषिदीर्घकालाभ्यासहितविपर्ययाकाङ्क्षणीतिसिद्धा नेन विवेकस्यात्म्यप
कार्यकारणविशेषण हीनः सप्तपदार्थ सिद्धिः स्वरूपसिद्धिमुच्यते तिसृणामाध्यात्मिकादि दुःखप्रमोदिर

नः स्त्रीः पुंयोरन्तो विषया स्त्रीयत्राद्दिलिंगं पंढं नः ५२ कृद्धंमन्यसिंषाले प्रमतिः स्वनपोनोलोकः स्वन
सा. कौ. वहल्लः नपोविषाल स्त्रमहत्ननः स्त्रीः पश्यादिस्याञ्चयंनः पोपपोरम्भ वन्यानपोवहलः भलैमक
३३ समहीपसमद्दमन्नित्ये यानिषेपपोमयोरं तोविषालः धर्मानस्थानपान्यात् भवपद्दलस्या नावितं
लोकस्थिरमितिरसंगति सस्याद्दिलिंगपढंनः लंवग्रहणेन कृसादयः संग्रहीतः ५३ नरेप्लुतगंदपंतिन
नस्यापत्यं नाम्नामपनरेवप्तयोपधानितिदीर्घः लहेनपासर्वद् नपामपात् स्त्रेट्टः त्रंगमापि तेनन्नःपुरुषः लिं
3.2 गम्याविनिवृत्तेनस्यात्ः उंगपाबैन ५४ पपुविलिंवपविचिवानं दमोनिनः प्रागपत्वेषु ल पापैष
पवैद्धानगमापात् स्त्रेट्टः लिंगविशिष्ठं सर्वप्रालत्वं सैतिमपापावपोरान प्रत्ययप्रत्ययान्तस्य विभाषा
कोलिनः लिंगमपदैनात्रलिमप्रत्ययः लि स्वात्तन्त्र्यः लिंगयः प्राकृतः पुह्लिंगमात्रनकाधनेचे
ननसंवधनिम भवंनीमतक्रकेपुरुषस्तन पुंस्लिंगचनेत्रानिपुरुषः लिंगं चननस्त्रंवपीतिवचननोपित
संवंधीभवनीमध्यः क्रतन्त्रनः लिंगसंबंधिनः लिवेतनस्यानिपुरुषस्तमनयोद् लिंगस्पालिनिवृतेः
पुरुषाद्दैनगृहात लिंगयर्मानातस्यैवाप्यवस्थानिपुरुषः प्रयगमः लिंगमामावन्यभिचारकस्थानेलि ३३
लिंगपावन्नियलैनावहितः ५५ उक्तंस्यसर्गस्यकारणानिप्रतिपत्तिलिंगाक्तैतिस्वेषप्रकृतिस्तुतो

मयपक्षे पचनक्रं भवति तन्मात्रपक्षे [illegible] यत्नं [illegible] पंचत्व [illegible] विना पंचत्वस्य

गोस्य [illegible] पंचत्व [illegible] यत्नं तस्य तन्मात्रपक्षे [illegible] भयपक्षे [illegible] तिः [illegible]

वेलापसं २ तु [illegible] विना [illegible] यत्नं च [illegible] भवतीत्युपपन्नं तन्मात्रपक्षे: [illegible]

[illegible] भवति [illegible] विवेक

[illegible] भयपक्षे [illegible] नेत्युपपन्नं [illegible] इति

कल्प [illegible] भावो [illegible] कल्पो [illegible] भाव [illegible] नेत्युपपन्नेति

[illegible] विभक्तः [illegible] तन्मात्र [illegible] विभजते [illegible] विकल्पो [illegible] तथा भवति

मानत्वाश्रेक [illegible] विकल्पो [illegible]

[illegible] इति [illegible] भवति [illegible]

[illegible] विशेषकारि इति समास

नः [illegible] पक्षः [illegible] इति [illegible] तिकल्प [illegible]

[illegible] विशाल [illegible]

स्वार्थविशेषविशेषात् इति ३

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
32 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

महदादिविशेषान्तमचेतनं अनित्यत्वविवेकित्वाद्यैस्ताद्यैरुपपाद्यं प्रधानं सः ५७ आत्मनेन्यावम्भः एतौः
नञ्लोपादनेन मकृतेर्मयकृतानेनेति प्रतीतौ नामकृतम् कः प्रकारणान्तरं नन्वभावेनाभावेनानानापि प्रलोपादानं वि
२ निषधे परिणामानेनचाप्यविकृतम्कृतिकृतः निर्द्धारणाम्यापितृणामत्वात्मनः नहि निर्धारणम
त्वाच्चात्। आपिनिश्चयं ननुमकृतिकृतस्येनवाः निश्चयाः प्रकृति विनाशा पुनः धर्मानामवेदेव
प्रत्येः प्रतिहितिनकृविस्तृतम्चातेमनस्याद् अनित्यत्वविवेकित्वाद्यैस्ताद्यैरुपपाद्यं प्रधानं सः यथोरनाप
प्रकृतेः महत्तत्त्वरूपं कार्यं दृष्टं विदित्वा निवर्तते एवंप्रयोजकत्वं प्राप्यते चेतिनं प्रकृतिप्रकृतेर्निर्दिष्टं देवोऽपि
चितनक्तीतंत्रनितन्त्रनः प्रवर्तते नदिद्वाद् स्याद्यैस्ताद्यैरुपपादं प्रधानं सः ५७ स्याद् कृ॰
नन्वस्याद्यैरुपपाद्यं नाभिमानचेतनः प्रवर्तते ननु प्रकृतिरचेतनेनैवं प्रवर्तितमर्हति नन्वादिप्रकृतेरपि
प्रधानाचेतनः नचचेतनात्मनामपि प्रकृतिमपि प्रधानम् अर्हति नैवं प्रकृतिः पनर्निर्भिन्नं नन्वाद्युक्ति ता४
प्रकृतेः प्रवृत्तौ प्रकृतेः प्रधानाचेतनस्यापि प्रवर्तनाद् नन्वादि प्रकृतिनिविविर्तौ स्वरूपप्रकृतिरनन्त इह
विवेकनिमित्तं नन्वा प्रकृतिः प्रधानस्य ५८ इत्यचेतनम् अपि प्रवृत्ते नन्वर्थं प्रधानं यथा वत्सविवृद्ध्य
र्थं क्षीरमचेतनम् प्रवर्तते एवं प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षार्थं प्रवर्तते इति ननु क्षीरं प्रकृत्या पीयते

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
33 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम:
[illegible] राम:

तस्मात् येन स्पर्शेन विनाऽयं ध्यानि तदैतेन तत्रैव स्थितम् । पुरुषस्य तस्मात् सकाशात् इति निवर्तते प्रकृतेः
तिः ५८ येन विनिस्थाने न स्थानि नः प्राप्तिदानफलं स्यात् अतः तस्मात् शास्त्रे सकलानां पुरुषार्थानां साधक
त्वमस्य ५८ स्यादेतत् सर्वतोऽनावृत्तः तिः पुरुषार्थं पुरुषाणां वृत्तेः अविद्यायाः कर्तृत्वं निवृत्तिकाले चाप्यान्तःकरणस्थाः
नामपि नानाविधानां पञ्चभेदानां निर्मानं त्यागः प्रमाणानां प्राप्तेः यत्र तस्मात् नानाविधैः स्वरूपैः स्वरूपका
रित्वमनुपकारिणः गुणैः नानाविधैरुपायैः प्रत्युपकारं भवति ५९ यथा गणिका नृत्यं कृत्वा
निवर्तते निर्गुणत्वेन प्रकृतिः निवर्तते निवर्तनाद् अनः प्रकृतिं प्रकृतेः निर्गुणत्वं सर्वगुणकारिणि
नुपकारिणि निर्गुणस्य पुरुषस्य तस्मात् निवर्तते स्म तत्र निवृत्तिमात्रं सिद्धम् ६० स्यादेतत् प्रकृति
रनेकपरिणामस्वरूपा विना निवृत्तिः पुरुषस्य तत्र दृष्ट्वा स्वरूपेण प्रयाति न वा प्रकृतेः पुरुषस्य प्राप्यं
दृष्टा विना निवृत्तिरिति तन्नः प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचित् निवर्तते इति मतिर्भवति
यावत् सा पुरुषेण दृष्टा प्रकृतिः पुरुषस्य ६१ सुकुमारतरं नास्ति प्रकृतेः पुरुषस्य दर्शनं भवति
निवर्तते अतः पुरुषस्य सर्वं ज्ञात्वा परि निर्वर्तते पुरुषस्य यथा मार्दवं सर्वगतत्वं विशेषं च वर्तते
वर्तमाने पापपुण्ये प्रकृतिः सा न यात्रां प्रयाति तथा मनोरथं पुरुषस्य प्रकृतेः प्रकृतिः निर्वर्तते

त्यात्मनि क्रियामात्रं निषेधति यथाहुः कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना इति ततश्चाध्यवसायाभिमा
सां. कौ. नसंकल्पालोचनानि बाह्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धानि [illegible] बोद्धव्यानि यतश्चाक्रि
३९ यापारावेशो नास्त्यतो नाहमहमिति कर्तृपदमहं जानामि अहं जुहोमि अहं ददे अहं भुञ्जे इ
त्येवं कर्तृत्वं ततश्च कर्तृत्वाभावान्न मे इति स्वामित्वं निषिध्यते कर्ता हि स्वामी भवति
स्वा॰५ भवेन स्वामित्वं कुतः अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानं प्रकृतेः धर्माः प्रकृतधर्मा
स्ते अकर्तृत्वमाह नाहमिति अकर्तृत्वे स्वामित्वमाह न मे इति नन्वेतावता ज्ञाने व्यापि कश्चित्
३४ स्यादित्यत आह विपर्ययेत्यनेन ततोऽपि विपर्ययत्तु अपरिशेषमिति नास्ति किंचित्
स्थितं तत्त्वज्ञानेन विधेयमिति ६४ किं तत्त्वज्ञानेन निष्पन्नेन भवतीत्यत आह
तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्तां प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः
६५ भोगापवर्गविवेकख्यातिरूपौ हि प्रकृतेः प्रयोजनं तौ च निष्पन्नौ नान्यस्यः प्रयोजनमवशिष्यते यतश्च ३६
ख्यातः प्रतिनिवृत्तप्रसवा प्रकृतिर्विवेकज्ञानस्य कार्यार्थत्वात् सप्तरूपाणि न चतुर्थाः अनवस्थानादवैका
त्यात् प्रत्ययरूपाणि धर्मादीनि विवेकख्यातिरूपा तेन निवृत्तप्रसवां पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवत्

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

...विपर्ययश्चतेनाविपर्ययाद्वितिसंशयपदं

मविपर्ययादितितन्निपातमनिपततया...

सां. कौ.

६७ मुक्त

विवेकी प्रकृत्या रंगस्य प्रयोजनकारिणी निवृत्तिर्व्याप्तौ तयोर्नप्रकृतिप्रयोजनपरः नरविरमत्येव प्रयोजनं नाति

सांख्येति प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य नेह प्रकृतिरनेनेति प्रयोजननमपुरुषार्थेनासीत्यर्थः ६६ स्यादे

तदुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारस्येनरसे नरसेवमञ्जस्यादेहपातः स्यात्ति कथमयमंदेहः प्रकृतिप्रचेपेन अप्यत

त्वज्ञानेपि न मुच्यते कर्मणाम प्रक्षीणत्वात्तेषां ततः तथापि मातदिति चेदुत्पन्नेन तत्त्वज्ञानेन नमोक्षसाधनमिति

अनारब्धविपाकानां न तत्त्वज्ञानेन नाशः कर्मणां इति चेत् भोगेन चापरिसंख्येयः कर्माशयप्रचयोनियतवि

पाककालस्तेन न नामलत्रमपवर्गाप्तिरिति मनोरथमात्रमित्यतआह सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीना

मकारणप्राप्तौ तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ६७ तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनिय

तविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्यायुर्भोगलक्षणाय फलाय कल्पते क्लेश

सलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायां

मूषरायां कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः अत उक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्तौ अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः ३१

उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि संस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमी

त्रिभ्रमति कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति शरीरस्थितौ च प्रारब्धविपाकौ धर्माधर्मौ संस्काराः

35

स्थ्यु

धेकमेव तत्र तत्त्वज्ञानं विवेकख्यातिरेव नान्यदस्तीति कारणान्तरं निवृत्तश्च तत्त्वज्ञानात्कार्यनिवर्तते इ
ति सम्प्रज्ञातनिरोधात्प्रकृतिः स्वरूपस्थिता इति निवृत्तिः [illegible] इति स्वरूपाद्विकल्पसम्प्रज्ञाताः संमि
नुः स्याति क्रमात् उत्पन्नत्वात् सम्प्रज्ञातः संयमेव स्यात् ... प्रकृतिरेव ... तद्वियोगे इति ५४ स्या
द्वैतस्य तत्त्वज्ञानस्याभिधानं तत्त्वज्ञानात् संयोगात्कर्तृसंयोगः संयोगजन्याच संयोगः स्वरूपतत्त्वज्ञानाच ९६
प्रत्ययेन तत्त्वयोगस्य तत्त्वज्ञानाच प्रकृतेः तेन विषयत्वेन च नैव तयोः स्थिति निवृत्तिः न च तस्य प्रीत्याभावाति
म७ वृत्तिस्वरूपा तत्त्वज्ञाता प्रकृतिर्यत्नात्मनः पुनः प्राप्तस्वरूपभोगानिवृत्तत्वात् तत्स्वरूपस्यान्यथा तत्त्वके
तत्त्वस्वरूपतत्त्वसम्बन्धा इति संयोगे निवृत्तः प्रयोजनं नास्ति सम्प्रज्ञात ५५ कर्तृत्वभोक्तृत्वेन पुनः स्वरूपेण
भोगापवर्गस्तथा विवेकख्यातिनिवृत्तेति कृतविवेकख्यातिरूपप्रज्ञानभोगापवर्गजननयति अविवेक
ख्याति निवृत्तौ तु भोगापवर्गसंयमाभावेन निवृत्तिरिति प्रकृतेः स्वरूपावभासे प्रकृतेर्निवृत्तिः नू४
त्वं मोक्षात्मनः प्राप्तिर्नाम विवेकात्मसंयम इति संयोगात् अन्तःकरणसंयोगं एवं विवेकख्यातिरविद्या
कृतीति विवेकान्तःकरणस्याभावात्मनो विवेकख्यातिस्तत्रोपायः सम्यग्ज्ञानं प्राप्तः तत्स्वरूपं कृतमिदं
ति नापि विवेकख्यातिः प्रकृतिसंयोगनिवृत्तिविविक्त आत्मा स्वरूपमात्रप्रतिष्ठ इति पुरुषार्थशून्यानां

मन्२

पंचशिखाय तेन च बहुधा कृतं तंत्रं ६९ पवित्रं पावनं दुःखहेतुपाप्मनाशीति अग्र्यं सर्वेभ्यः पवित्रेभ्यः मु-
सा॰ कौ॰ ख्यं प्रोक्तं मुनिः कपिल आसुरये नकुंपया प्रददौ आसुरिरपि पंचशिखाय ६९ एवं शिष्यपरंपरयागत-
मीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धांतं ७० आर्यमतिना आर्या-
३९ मतिर्यस्यासावार्यमतिः ७० एतच्छास्त्रं सकलशास्त्रार्थसूचनान्न प्रकरणमित्याह सप्तत्यां किल ये
ऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितंत्रस्य आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ७१ तथा च राजवा-
र्त्तिकं प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता पारार्थ्यं च तथानैक्यं वियोगो योग एव च शेष-
वृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश विपर्ययः पंचविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः करणानामसामर्थ्य-
मष्टाविंशतिधा मतं इति षष्टिः पदार्थानामष्टभिः सह सिद्धिभिरिति सेयं षष्टिपदार्थी कथितेति स-
कलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणमपि तु शास्त्रमेवेति सिद्धं एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं च प्रधानमधिकृ-
त्योक्तं अन्यत्वमकर्तृत्वं बहुत्वं चेति पुरुषमधिकृत्य अस्तित्वं योगो वियोगश्चेत्युभयमधिकृत्य स्थि-
तिरिति स्थूलसूक्ष्ममधिकृत्य मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां सदा श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः ३९
स्तात्तत्त्वकौमुदी १ इति श्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिता सांख्यतत्त्वकौमुदी समाप्ता ॥

तथा च श्रुतिः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इति नन्वद्वैतवाक्यविरोधात्तद्विभेदे ध्यं संपद्यतात्
तिच चीयमाणविपाकसंस्कारवशो धर्मस्य संस्कारवशात् तन्नाम चक्रभ्रमवत् शरीरं धृत्वा तिष्ठति ६७ प्राप्ते देहे यदिदं
संस्कारक्षयात् शरीरपाते किं स्यादित्याह प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधान॰
विनिवृत्तौ ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ६८ अनारब्धविपाकानां नाशकज्ञानाग्नि॰
नां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः आरब्धविपाकानां तु भोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरि
तार्थत्वात् तं प्रति प्रधानस्य निवृत्तौ सत्यां ऐकान्तिकमवश्यंभावि आत्यन्तिकमविना
शि तदुभयं कैवल्यं दुःखत्रयविनाशलक्षणं प्राप्नोति पुरुषः ६८ स्वकालेनोपपादितं तमर्थं स्वबुद्धिकल्पितत्वशङ्कापनोदाय परमर्षि
पूर्वकत्वमाह पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातं स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूता
नां ६९ पुरुषार्थं निःश्रेयसं तज्ज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा कपिलेन समाख्यातं अत्र ब्रह्मादीना
मनित्यत्वेन हेयत्वमिति स्थित्युत्पत्तिप्रलया विचार्यन्ते तत्त्वज्ञानेन परं कैवल्यं प्राप्यत इति ६९ एतत्पवित्र
मिदं स्थित्युत्पत्तिप्रलया आत्मसंस्थितं ६९ परमर्षिणा समाख्यातं तत्र वक्ष्यति शिष्यपरम्परया आ॰
दृशेन च पितं तत्त्वं ग्रन्थे ममत्वमाह एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ आसुरिरपि

कौ

साक्षात्तेन तच्छ्रद्धीमहि यत्पुनरीश्वरकृष्णेन कथितं तत्र के वयमित्यत आह एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेनुकंपया
प्रददौ आसुरिरपि पंचशिखाय तेन च बहुधाकृतं तंत्रम् ॥ ६९॥ पवित्रं पावनं दुःखत्रयात्पुनातीति अग्र्यं सर्वेभ्यः प
वित्रेभ्यः मुख्यं श्रेष्ठं मुनिः कपिल आसुरयेनुकंपया प्रददौ आसुरिरपि पंचशिखाय ॥ ६९॥ एवं शिष्यपरंपरयागतमीश्वरकृ
ष्णेन चैतदार्याभिः संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७०॥ आर्यमतिना आर्या मतिर्यस्य स आर्य
37 मतिः ७० एतच्च शास्त्रं सकलशास्त्रार्थसूचनान्न तु प्रकरणमित्याह सप्तत्यां किल येर्थास्तेर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितंत्रस्य आख्या
यिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ७१॥ तथा च भोजराजवार्त्तिकम् प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता॥
पारार्थ्यं च तथानैक्यं वियोगो योग एव च शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश विपर्ययः पंचविधस्तथोक्ता न
वतुष्टयः करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम्॥ इति षष्टिः पदार्थानामष्टभिः सह सिद्धिभिरिति सेयं षष्टिपदार्थी
ऽकथितेहेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणमपि तु शास्त्रमेवेति सिद्धम् एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यं च प्रधानमधि
कृत्योक्तम् अन्यत्वमकर्तृत्वं बहुत्वं चेति पुरुषमधिकृत्य अस्तित्वं संयोगो वियोगश्चेत्युभयमधिकृत्य स्थितिरिति
स्थूलसूक्ष्ममधिकृत्य॥ मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां मुदा श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात्तत्त्वकौमुदी १॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रविरचिता सांख्यतत्त्वकौमुदी समाप्ता

५६

338